પ્રકાશકીય નિવેદન...

ગ્રેની જાસ્પીની 'શ્રી પ્રકાશ હાયર સેકન્ડરી સ્કૂલ'ના પ્રિન્સીપાલ અને અમારા સ્નેહી શ્રી હેમન્તભાઈ જોશીએ થોડાક સમય પહેલાં એક અંગ્રેજી પુસ્તિકા વાંચવા મને આપી. શ્રી જ્યોતિપ્રસાદ જૈન (એમ. એ., એલએલ. બી.)એ લખેલી અને બનારસના 'જૈન સંસ્કૃતિ-સંશોધન મંડળ' તરફથી પ્રગટ થયેલી, 'જૈનીઝમ : ધિ ઓલ્ડેસ્ટ લિવીન્ગ રીલિજિયન' નામની એ પુસ્તિકા હું બે-ત્રણ વાર ધ્યાનપૂર્વક વાંચી ગયો. વાંચ્યા પછી મને લાગ્યું કે જૈનકુળમાં જન્મેલા અને જૈન-સંસ્કારોથી સુવાસિત બનેલા જીવો, શ્રી જૈનધર્મ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે—એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ બીજા કુળાદિમાં જન્મેલા અને જૈનકુળમાં જન્મવા છતાં જૈન-સંસ્કારોથી દૂર રહેલા જૈનો પણ, આવી શ્રદ્ધા ન ધરાવતા હોય અને આજના ઇતિહાસ વગેરે અધૂરાં સાધનો દ્વારા મેળવેલાં કેવળ બુદ્ધિગમ્ય તારણોને જ અંતિમ સત્યરૂપે સ્વીકારતા હોય—એ પણ સ્વાભાવિક જ છે. આ પરિસ્થિતિમાં "જૈનધર્મ, હિન્દુ કે બીજા કોઈ ધર્મની શાખારૂપે ઊતરી આવેલો કોઈ સંપ્રદાય હોય" એવી, કે "જૈનધર્મ, આશરે ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા શ્રી મહાવીરે પ્રવર્તાવ્યો હોય અને તેથી જ એ પહેલાં એનું અસ્તિત્વ જ ન હોય" આવી આવી અનેક ગેરસમજ આજના જૈન કે જૈનેતર શિક્ષિતોમાં પ્રવર્તતી હોય—એમાં આશ્ચર્ય નથી. પ્રસ્તુત પુસ્તિકામાં, આવા સુશિક્ષિતોને ય સ્વીકાર્ય બને એવાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો અને ઉદાહરણો રજૂ કરીને, ઉપર જણાવી તેવી બધી ય ગેરસમજ દૂર કરવાનો જે સફળ પ્રયત્ન થયો છે તે મને ઉપયોગી લાગ્યો અને ગુજરાતીમાં આ સાહિત્ય મળે તો તે વધુ ઉપયોગી બનશે એમ પણ મને લાગ્યું. અમારા ટ્રસ્ટ તરફથી આ કાર્ય કરવાની ભાવના મેં શ્રી હેમન્તભાઈ આગળ રજૂ કરતાં તે તેમણે આવકારી અને આ અનુવાદ પ્રગટ કરવા માટે, મૂળ લેખક શ્રી જ્યોતિપ્રસાદ જૈનની જરૂરી અનુમતિ પણ મેળવી આપી. આ રીતે આ શુભ કાર્યમાં સહાયક બનવા બદલ શ્રી હેમન્તભાઈ, શ્રી જ્યોતિપ્રસાદ જૈન તથા જૈન સંસ્કૃતિ-સંશોધન મંડળ (બનારસ)નો અમે આભાર માનીએ છીએ.

આવા વિદ્વત્તાપૂર્ણ લખાણના અનુવાદનું કાર્ય પણ સહેલું નથી હોતું. એ કામ કરી આપવા બદલ, જાણીતા અનુવાદક શ્રી પ્રદ્યુમ્ન એમ. ત્રિવેદી,

પ્રકાશ આપે સરખાવી શકાય. સૂર્ય-પ્રકાશ જ્યાંથી નીકળે છે તે સૂર્યનું તેજ, સૂર્યનું પોતાનું છે; બીજા કોઈનું ય લીધેલું તે તેજ નથી. માટે જ સૂર્ય-પ્રકાશ, બીજા બધા પ્રકાશ કરતાં ઉજ્જ્વળ છે. સૂર્ય-પ્રકાશ, બીજા કોઈ પ્રકાશ જેવો નથી અને બીજો કોઈ પ્રકાશ, સૂર્ય-પ્રકાશ જેવો નથી. આ રીતે જૈનધર્મના ઉપદેશક શ્રી અરિહંતદેવો સર્વજ્ઞ હોવાથી સ્વયંપૂર્ણ છે અને માટે જ તેમના આ ધર્મ જેવો બીજો કોઈ ધર્મ નથી અને બીજા કોઈ ધર્મ જેવો ય આ ધર્મ નથી.

જૈનધર્મની આ ભૂમિકા જોતાં તે અનાદિકાલથી ચાલ્યો આવતો હોવાની વાત શંકા વગરની છે. ભલે આજનો ઇતિહાસ તે સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે, પણ સાચી વાત એ છે કે આજના યુગમાં વૈજ્ઞાનિક સાધન મનાતો ઇતિહાસ, વિજ્ઞાનની જેમ જ સતત પ્રયોગશીલ રહ્યો છે. વિજ્ઞાનની જેમ જ ઇતિહાસનો પણ કોઈ ચોક્કસ આધાર નથી. એના માપદંડ સદા બદલાતા રહ્યા છે. આજના છેલ્લામાં છેલ્લા મનાતા સાધનને આધારે બાંધેલો ઇતિહાસનો આજનો નિર્ણય આવતી કાલે બીજું સાધન મળતાં જ બદલાવાનો છે. બીજા વિષયોને બાજુ રાખીએ તો ય પ્રસ્તુત જૈનધર્મના અસ્તિત્વ વિશે ય આ ઇતિહાસવિશારદોની માન્યતાઓ કેવી પરિવર્તનશીલ રહી છે; તે આ પુસ્તકમાંથી જોઈ શકાય છે. જો કે આમ છતાંય જૈનધર્મના મૂળ વિષે, શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ નહિ પણ તાર્કિક દૃષ્ટિકોણથી વિચારતાં ય ઇતિહાસના ઊંડા સંશોધક મનાતા ભારતીય અને વિદેશી વિદ્વાનોને આ ધર્મ કેટલો મૌલિક લાગ્યો છે; એ જાણવા આ પુસ્તક ઉપયોગી છે. અને એ દૃષ્ટિએ જ તેનો આ અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. બાકી તો આજનાં વૈજ્ઞાનિક કે ઐતિહાસિક સંશોધનોની અધૂરપ જોતાં તે માન્યતાઓ સંપૂર્ણ રૂપમાં સ્વીકારવાની હોય જ નહિ. આજનાં વિજ્ઞાન કે ઇતિહાસ કોઈ 'અંતિમ સત્ય' જાણવા-જતાવવાનાં સાધન નથી, વધુમાં વધુ તે 'આજની અંતિમ ધારણા' બતાવનારાં શાસ્ત્ર છે. માણસની દૃષ્ટિમર્યાદાનો છેડો આવે ત્યાં એને ધરતી અને આભનો છેડો આવી ગયેલો દેખાય છે. એને આપણે ક્ષિતિજ તરીકે ઓળખીએ છીએ, પણ આપણે જાણીએ છીએ કે આ ક્ષિતિજ વાસ્તવમાં દૃષ્ટિભ્રમ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. એ દેખાતા ક્ષિતિજે પહોંચતાં જ બીજું, અને ત્યાં પહોંચતાં વળી ત્રીજું ક્ષિતિજ નજરે પડે છે. આજનાં સંશોધનો અને તેના જાહેર કરાતા નિર્ણયો એ આવી ભ્રમ-યાત્રાઓ છે. તેથી આ પુસ્તિકામાં જે જે

●પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ અમદાવાદમાં સંવત ૨૦૨૪ની સાલના શ્રી દશા પોરવાડ સોસાયટીમાં કરેલ ચોમાસા દરમિયાન આપેલા ઉપદેશમાંથી શ્રી એમ. શાહ એન્ડ કંપની પબ્લિક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી શ્રી સી. એમ. શાહે તૈયાર કરેલ ટુંકસાર.●

દરેક આત્મા કાયમ માટે સુખમાં રહી શકે એવું સ્થાન માત્ર મોક્ષ જ છે, જ્યાં આત્માને કોઈ પણ પરવસ્તુની જરૂર પડતી નથી. સંસાર કર્મ અને આત્માના સંયોગથી બનેલ છે. જન્મ એ જ સંસાર છે, તેથી જન્મ્યા મરવાની જરૂર છે. સંસાર છોડવા જેવો છે અને મોક્ષ જ મેળવવા જેવો છે. સંસારમાં આત્મા અને તેના ગુણો, તથા સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મ અને સાધર્મિકો તથા સાધનની સામગ્રી સિવાય તમામ સુખની સામગ્રી કે જે આત્માથી પરવસ્તુઓ છે: જેમાં પોતાનું મનાતું શરીર, ઘર, પેઢી તેમજ ધંધા, લક્ષ્મી, સ્ત્રી, કુટુંબ, પરિવાર વગેરે વગેરેનો સમાવેશ થાય છે તે બધું હેય એટલે હેવાથી છોડવા જેવું છે. પરંતુ આત્મા જ્યાં સુધી ઊંચી અવસ્થાએ હોય ત્યાં સુધી તે ન છોડાય તો પણ તે ઉપર અનાસક્તભાવ કેળવી જે ભોગવવું પડે તે એ રીતે ભોગવવું કે જેથી એવાં નવાં કર્મો ન બંધાય કે જેથી સંસાર વધી જાય અને આત્મા દુર્ગતિમાં જાય.

આ જન્મમાં મેળવવા જેવું કાંઈ પણ હોય તો તે ભાવસાધુપણારૂપ સંયમ જ છે અને આવું સંયમ ખૂબ સારી રીતે પાળી ઊંચા ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ કરવી અને સાતમા ગુણસ્થાનકનો સ્વાદ મેળવવો. આ સિવાય આ સંસારમાં કોઈ પણ સંસારના સુખ માટેની કોઈ પણ સામગ્રી મેળવવા જેવી નથી, તેની ઇચ્છા પણ કરવા જેવી નથી તો તે મેળવવાની તેમ જ ભોગવવાની તો વાત જ ક્યાં રહી?

આ સંસાર આત્મા સાથે જોડાયેલાં કર્મોથી ચાલે છે. ભાવસાધુઓ તથા શ્રી જિનરાજ પરમાત્માની આજ્ઞાને પાળતા સાધકો વગેરે સિવાયના તમામ સંસારીજીવો કર્મસત્તાએ આ જગતમાં બિછાવેલી જાળમાં સારી રીતિએ ફસાયેલા છે અને તેઓ તમામનો વાસ વિષયોરૂપી કુટિરમાં છે. તેમાં રાગદ્વેષ રૂપી બે મલ્લો છે તેને આધીન બનેલ જીવો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ રૂપી કષાયોને અને પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પરવશ છે. તેઓ ઉપર મોહનો એટલે વિષયોનો ભાર પડેલો છે. વળી આત્મા સ્નેહરાગમાં ફસાયેલો છે. આ જાળ ફાડી નાખવી જોઈએ અને વિષયરૂપ કુટિરમાંથી બહાર નીકળી જવું જોઈએ. સમ્યગ્જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. પાંચે ઇન્દ્રિયો [અને મનના માલિક બનવું જોઈએ, તથા

ઇન્દ્રિયો] તથા મનનો સારો ઉપયોગ કરી ચારે કષાયોને દબાવી તેનો પણ આત્મ-કલ્યાણમાં સારો ઉપયોગ કરી શકાય. સંસારમાં જીવને અનુકૂળ સંયોગો ઉપર ખૂબ રાગ થાય છે અને પ્રતિકૂળ સંયોગો ઉપર ખૂબ દ્વેષ થાય છે. તેવા રાગ-દ્વેષનાં પરિણામો છોડી દઈ સમભાવ કેળવવા જેવો છે. રાગદ્વેષ રૂપી મલ્લોને ગળચીએથી પકડી દૂર ફેંકી દેવા જેવા છે.

સંસાર જીવને વળગેલા કર્મોથી ચાલે છે. તથા ભૂતકાળનાં કરેલાં કર્મોના ઉદયકાળમાં જે કાંઈ દુઃખ આવે તે તમામ આનંદથી વેઠી લેવા જેવાં છે કારણ કે તે દુઃખ આત્માએ કરેલા પાપના ઉદયથી આવે છે તેથી આનંદથી વેઠી લઈ શકાય. નિર્જરા કરવી તે જ વાજબી છે. શક્તિ હોય તો આવાં દુઃખો તથા આવેલા પરિષહો દૂર કરવા જરાયે પ્રયત્ન ન કરતાં ખૂબ જ આનંદથી વેઠી લેવાં, તેમ છતાં આવાં દુઃખો અને પરિષહો સહન કરવાની આત્માની શક્તિ ન હોય તો પણ તે દુઃખો કાઢવા માટે આત્માએ અનીતિનો કે ધર્મનો ઉપયોગ તો ન જ કરવો જોઈએ. છતાં જરૂર પડે તો નિર્દોષ ઉપાય કરી શકાય અને તે પણ ધર્મ સારી રીતે કરી શકાય તેવો શુભ હેતુ પાર પાડવા માટે જ. તેવી જ રીતે સંસારનાં સુખો પૂર્વસંચિત પુણ્યથી જ મળે તે પણ ભોગવવા જેવાં નથી બલ્કે ત્યજવા જેવાં છે કારણ કે સંસારનાં સુખો દેખાવમાં કિંપાકના ફળની જેમ ઘણાં મીઠાં હોવા છતાં પરિણામે ઘણાં દુઃખો આપનારાં છે, તેથી આવા સંસારનાં તમામ સુખો જેમાં ઘર–જમીન-વાહનો-કુટુંબ-સ્ત્રી ઉપરાંત પોતાનું કહેવાતું શરીર, તેનો પણ સમાવેશ થાય છે તે બધું છોડી દઈ ભાવસાધુપણાનું જીવન જીવવા માટે સંયમ લેવું ખૂબ જ જરૂરી છે પરંતુ જ્યાં સુધી આવું સાધુજીવન (સત્ત્વની ખામીને કારણે)ન સ્વીકારી શકાય ત્યાં સુધી આત્માએ સંસારમાં એવી રીતે જીવવું જોઈએ કે સંસારમાં આવનાર તમામ દુઃખો ખૂબ આનંદપૂર્વક સહન કરી ભોગવી લેવાં અને સહન ન જ થઈ શકે તો તેને દૂર કરવા ફક્ત નિર્દોષ ઉપાયો કરી શકાય પરંતુ અનીતિનો કે ધર્મનો આશ્રય લઈ દૂર કરવા પ્રયત્ન ન જ કરવો જોઈએ. વળી સંસારમાં આત્માને સંસારનાં સુખોની સામગ્રી અનીતિ કર્યા સિવાય પુણ્યથી જે મળે તેમાંથી જેનો ભોગવટો કર્યા વિના ચાલે તેમ ન જ હોય તે પ આસક્તિપૂર્વક તો ન જ ભોગવવાં.

વળી સંસારમાં મોજમજા કરવા માટે સંસારનાં સુખો મેળવવા તથા ભોગવવા માટે તથા સંસારમાં આવનાર દુઃખો કાઢવા માટે ધર્મનું શરણું કદાપિ લઈ શકાય નહિ. ધર્મકરણી કરવામાં મુશ્કેલી પડતી હોય તે દૂર કરી ધર્મ વધુ સારી રીતે કરવાના એક શુભ હેતુ માટે જ ધર્મનો આશરો લેવાય તો તે જુદી

. વળી ધર્મની કોઈ પણ નાનીમોટી ક્રિયા આત્માના મોક્ષ માટે જ
ી છે. સંસારનાં સુખો મેળવવા કે સંસારમાં આવતાં દુઃખો ટાળવા માટે
જ.

શ્રી અરિહંત પરમાત્માઓની આજ્ઞાને હૃદયમાં ધારણ કરનારા અને આ
ાનું યથાશક્તિ પાલન કરવા મથી રહેલા સુસાધુઓ જ ગુરુપદે સ્વીકારવાના
શ્રી અરિહંત પરમાત્માએ કહેલી આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ જ ખરો ધર્મ
ાની રીતે આજ્ઞાનું સર્વાંશે કે ઘણા ભાગે પાલન તો સાધુપણાના જીવનમાં
કય છે પરંતુ જ્યાં સુધી આવું ભાવસાધુપણું પમાય નહીં ત્યાં સુધી
ગૂદર્શનમૂલક શ્રાવકનાં બાર વ્રતો અગર તો બાર વ્રતો પૈકી જેટલાં વ્રતો
ીકાર કરી શકાય તેટલાં વ્રતો અંગીકાર કરી તેને સુંદર રીતે પાળી જીવન
રવું જોઈએ.

આત્માને અજન્મા બનાવી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા સારુ દરેક આત્માએ સમ્યગ્
ર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર સંપૂર્ણપણે પ્રગટ કરવું જોઈએ. જે
ાક્ષમાર્ગ છે; તે માટે સંસારમાં મળતી તમામ સુખની સામગ્રીને લાત મારી
છોડી દઈ બનતી વહેલી તકે ભાવસાધુપણું મેળવવું જોઈએ અને ગુણશ્રેણીઓએ
, તમામ કર્મોનો નાશ કરી વિતરાગ બની કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષપદ મેળવવું
ઈએ.

આત્મા હીનસત્ત્વશાળી હોય ત્યાં સુધી આત્માએ પોતાનાં કર્મો સાથે લડાઈ
ર કરી તેનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જે અશુભ કર્મ બંધાય તે અલ્પસ્થિતિ અને અલ્પરસવાળાં બંધાય તેવું
જીવન જીવવું જોઈએ, જેથી ફરીને જ્યાં સુધી આત્માનો મોક્ષ થાય નહીં ત્યાં
સુધી આત્માનો પરલોક બગડે નહીં અને ધર્મની સામગ્રીવાળી સદ્ગતિ કાયમ રહે

ટૂંકમાં, બાર ભાવનાઓનું સ્વરૂપ આત્મસાત્ બનાવી બની શકે તેટલ
ે જ આત્માએ કરવો જોઈએ અને નાછૂટકે જ સંસારની પ્રવૃત્તિ કરવી તે
રક આત્માએ અભિલાષા રાખવી.

શ્રી. સી. એમ. શાહ એન્ડ ફેમિલી પબ્લિક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ એક પબ્લિક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ છે. આ ટ્રસ્ટને અપાતાં દાનને મે. કમિશ્નર ઓફ ઇન્કમટેક્ષ ગુજરાત-૩ અમદાવાદ તરફથી તેઓશ્રીના ઓર્ડર નં એચ. ક્યુ. ૩/૩૩–૫૧/૭૪ તા. ૬–૨–૧૯૭૮ થી ઇન્કમટેક્ષ કાયદાની કલમ ૮૦ (જી) ૫ મુજબ કરમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવેલ છે.

આ ટ્રસ્ટને મળનાર દાનનો સદુપયોગ શ્રી જૈનશાસનમાં બતાવેલાં સાત ક્ષેત્રો તથા અનુકંપા અને જીવદયાનાં કાર્યો માટે કરવામાં આવે છે.

શા. ચંદુલાલ મોહનલાલ
(એડવોકેટ) મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી
શા. રસિકલાલ ચંદુલાલ
(એડવોકેટ) સેક્રેટરી
શ્રીમતિ શારદાગૌરી ચંદુલાલ
શ્રીમતિ કુમુદબહેન રસિકલાલ
(એડવોકેટ)

—ટ્રસ્ટીઓ—
શ્રી સી. એમ. શાહ એન્ડ ફેમિલી
પબ્લિક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ

શુદ્ધિપત્રક

નં.	લીટી નં.	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
	૧૭	સાક્ષાત્કાર	સાક્ષાત્કાર
	૧૦	બુદ્ધેએ	બુદ્ધે એ
	૧૬	(P. T. S II. P. ૨૧૫)	(P. T. S. II. P. ૨૧૪)
:	૫	આમ ગામ સુત્તમાં	સંગામ-સુત્તમાં
૮	૨૧	કચ્ચાયન	કાસ્સાપન
૯	૨૨	B. E., S.	S. B. E.,
૯	૨૩	VOT	VOL.
૧૦	૧૮	સિંહસરચક,	સિંહ, સરચક,
૧૧	૧	લેસ્યનો	લેસ્યાનો
૧૧	૭	ઉપોસથ	ઉપોસથ (પોષધ)
૧૨	૬	કનૂન	કાનૂન
૧૨	૬	શીલસંપટ	શીલસંવર
૧૩	૪	નિગડ	નિગંઠ
૧૪	૧૬	કરે છે ?	કરે છે.[1]
૧૫	૪	શરૂ થયેલો[3]	શરૂ થયેલો.[4]
૧૫	૧૭	કરે છે.[4]	કરે છે[3]
૧૬	૨	જોઈએ	જોઈએ.[4]
૧૭	૭	ડી. એલઆઈ. ટીટી.,	ડી. લીટ્.,
૧૮	૯	ચતન્યના	ચૈત્યના
૧૮	૨૨	પ્રાત્યો	વ્રાત્યો
૧૮	૨૨	ક્ષત્રિય	ક્ષત્રિય
૧૮	૨૫	૩૩૫-૩૩૬	૩૩૫-૩૩૬
૨૦	૧	શકે કે જૈનધર્મ મહાવીર	શકે કે મહાવીર
૨૦	૩	હતા	હતા.[1]
૨૧	૧૦	શ્રી. એલ. ડી.	શ્રી એલ. ડી. બર

પાન-૩૨ ઉપર [ ] કાઢી નાંખવું.

પાન-૪૪ લીટી ૧૨ ઉપરની ફૂટનોટ ૨-૩ પાન-૪૫ પરની સમ

પાન-૪૫ ઉપરની ફૂટનોટ-૧, ૨, ૩, ૪ પાન ૪૬, ૪૭, ૫૨,

પાન-૪૬ લીટી-૬, ૭ ઉપરની ફૂટનોટ ૧-૨ પાન-૪૮ ઉપરની
૧-૨ સમજવી.

પાન-૪૬ ઉપરની બીજી વારની ફૂટનોટ ૧, ૨ અને પાન-૪૭ ઉ
પાને-૪૮ ઉપરની બીજી વારની ફૂટનોટ-૧, ૨, ૩ સમ

પાન-૪૮ ઉપરની ફૂટનોટ-૨, પાન-૪૯ ઉપરની ફૂટનોટ-૨ સ

પાન-૪૮ ઉપરની ફૂટનોટ-૧ (બીજી વારની) પાન-૪૯ ઉપરની
વારની) સમજવી.

પાન-૫૭ ઉપર લીટી-૧૧ પરની જે ફૂટનોટ-૧ છે તે બાકી
આ પ્રમાણે છે—
On The Original Inhabitants of
(Westminister and Leipzig 1893)
p. 62.

પાન-૫૮ ઉપરની-૧, તથા પાન-૫૯ ઉપરની ફૂટનોટ-૨ તે
ફૂટનોટ ૧, ૨ સમજવી. તેમાં ફૂટનોટ-૨ માં '
historic India by P. C. Mitra' એટ
અને પાન-૫૯ ઉપરની ફૂટનોટ-૧ તે પાન-૫૮ ઉ
તે સમજવી.

પાન-૫૯ ઉપરની ફૂટનોટ ૩, ૪ છે તે પાન-૬૦ ઉપર
સમજવી.

પૂજ્યપાદ પરમ શાસનપ્રભાવક કલિકાલ કલ્પતરૂ સુવિશાલ
ગચ્છાધિપતિ વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

જે તારકની અમોઘ દેશનાથી અનેક ભવ્યાત્માઓ પોતાની શક્તિ અને યોગ્યતાનુસાર સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્‌ચારિત્રની આરાધના કરી રહ્યા છે, તે તારકના અવિસ્મરણીય ઉપકારોની સ્મૃતિમાં સાદર સમર્પણ કરતો સેવક.........

શાહ ચંદુલાલ મોહનલાલ
મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી
શ્રી સી. એમ. શાહ એન્ડ ફેમીલી પબ્લીક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
અમદાવાદ.

ઉપોદ્ઘાત

જૈન ધર્મ ભારતનો સૌથી પુરાણો અને સ્વતંત્ર ધર્મ છે એ સાબિત કરવાની જરૂર ન હોવા છતાં ઘણાં કારણોસર આજે એ સાબિત કરવાની આવશ્યકતા ઉભી થઇ છે. છેલ્લા બે સૈકાઓ દરમિયાન યુરોપિયન વિદ્વાનોએ તેમના પોતાના દૃષ્ટિબિંદુઓ પ્રમાણે ભારતીય વિચાર અને સંસ્કૃતિ વિષે સંશોધનાત્મક કાર્યો કરેલાં. ભારતવાસીઓ માટે વિક્રમ સંવતની શરૂઆત સાધારણ વસ્તુ હતી. પરંતુ એ વિદ્વાનો માટે એ મહાન ચર્ચાસ્પદ વિષય હતો. તેઓ આ બાબતમાં પણ સર્વાનુમતે નિર્ણય કરી શકેલા નહિ. એજ વિવાદ ભર્યા વાતાવરણમાં આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ અને ધર્મનો ઇતિહાસ અપૂર્ણ અસંબદ્ધ રીતે લખવામાં આવેલો. આપણા શિક્ષણ વિષયક કેન્દ્રોમાં દા. ત. કોલેજો અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં આ પ્રકારના ઐતિહાસિક ગ્રંથો નિર્ધારિત કરવામાં આવતા. દુર્ભાગ્યે આપણને પરદેશીઓના અર્થઘટન પ્રમાણે આપણો સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ઇતિહાસ વિચારવાનું શિખવવામાં આવતું, પરિણામે આજે પણ આપણે ભારતીય ભાષાઓમાં લખાયેલા ઇતિહાસ વિષયક પ્રાથમિક પુસ્તકોમાં જૈન ધર્મની સ્થાપના મહાવીર સ્વામીએ કરી હતી એમ જોઇએ છીએ. કેટલાંક પુસ્તકો એમ દર્શાવે છે કે પાર્શ્વનાથ પ્રભુએ જૈન ધર્મ સ્થાપ્યો હતો, અને મહાવીર પ્રભુએ તો કેવળ એને નવેસરથી વ્યવસ્થિત કર્યો હતો. કેટલાક કહે છે કે જૈન ધર્મ વૈદિક સંસ્કૃતિ સામે કરવામાં આવેલી ક્રાંતિથી વિશેષ કાંઈ નથી. ખરું કહીએ તો તેની સ્થાપના પાર્શ્વનાથ પ્રભુએ કે મહાવીરે કરેલી નહિ, તેમજ તે કાંઇ વૈદિક સંસ્કૃતિ સામેનો બળવો ન હતો. જૈન ધર્મ સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર ધર્મ છે અને સ્વયં વૈદિક સંસ્કૃતિ કરતાં વધારે જૂનો છે. શ્રી જ્યોતિપ્રસાદ જૈન, એમ. એ. એલ.એલ.બી એ આ પુસ્તિકામાં આ સર્વ હકિકતો સાબિત કરી છે. તેમણે સંખ્યાબંધ નક્કર દલીલો કરી છે. આ પુસ્તિકાને પ્રગટ કરવાની છૂટ આપવા બદલ આપણે તેમના અત્યંત આભારી છીએ. આપણે આશા રાખીએ કે વિદ્વાનો એ દલીલોને તટસ્થ દૃષ્ટિએ નિહાળશે અને પોતાની ગેરસમજો

અને પૂર્વગ્રહો દૂર કરશે. તેઓને જો એમાં કાંઈ ખામી કે ભૂલ જણાય તો તેઓ કૃપા કરીને એ વિષે અમારૂં ધ્યાન દોરશે. આ પુસ્તિકાના પાના ઉપર આવેલી ઋગ્વેદની ઋચાનો પ્રણાલિકાગત અર્થ શ્રી જ્યોતિપ્રસાદ જૈને સ્વીકારેલા અર્થ કરતાં ભિન્ન છે, અને અમે એ વિષે વાકેફ છીએ, પરંતુ અમે એ વસ્તુ પણ જાણીએ છીએ કે ગ્રંથકર્તાએ દર્શાવેલો અર્થ તદ્દન પાયા વગરનો નથી. કેટલાક જૈનેતર લેખકો પણ એવું જ અર્થઘટન કરે છે. હું ખાસ કરીને વિદ્વાનોનું આ સમસ્યા પરત્વે ધ્યાન દોરું છું. જો આપણે એમ માનીએ કે ગ્રંથકર્તાએ એ ઋચાનું કરેલું અર્થઘટન સાચું નથી તો પણ તેમણે દર્શાવેલી બીજી દલીલો, જૈન ધર્મના પ્રાચીનપણાને અને સ્વાતંત્ર્યને સાબિત કરવા પૂરતા પ્રમાણમાં સમર્થ છે.

દલસુખ માલવણિયા

મંત્રી

જૈન સાંસ્કૃતિક સંશોધન

સમાજ, બનારસ.

જૈનધર્મ

સૌથી પ્રાચીન ધર્મ :–માનવ સંસ્કૃતિની શરૂઆતથી જ
ભારતે સ્ત્રીની આધ્યાત્મિક માતા તરીકે હંમેશાં ભાગ ભજવ્યો છે. ડૉ.
પ્રૉફે. સી. વિદ્યાભૂષણ જણાવે છે કે "જો ભારત પોતાના આધ્યાત્મિક
અને તાત્ત્વિક વિકાસમાં અજોડ સ્થાન ભોગવતો હોય તો, કોઈ પણ
પ્રમાણિક એટલું તો સ્વીકારશે જ કે એમાં બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધો કરતાં
જૈનોનો ઉદાત્ત ફાળો જરા પણ ઓછો નથી.[1]" ખ્રીસ્તીઓની સાથે એ
પણ એવા અભિપ્રાય ધરાવે છે કે "જૈન ધર્મ 'સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાચીન
ધર્મોમાંનો એક છે.[2]" સર સન્મુખમ્ ચેટ્ટીએ કહ્યું છે, "જૈન ધર્મની
...ત્તા વિષે કંઈ કહેવું એ મારા ગજા ઉપરાંતની વસ્તુ છે. જૈનોનો
ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં કંઈક અજોડ ફાળો છે. એવા મારા કથનના
સમર્થનમાં મેં પૂરતા પ્રમાણમાં વાંચન કર્યું છે. હું અંગતરીતે માનું
કે ભારતમાં કેવળ જૈન ધર્મ જ પકડ જમાવી શક્યો હોત તો
કદાચ આપણને વધારે સંગઠિત ભારત પ્રાપ્ત થયું હોત અને
ખરેખર આજની સરખામણીમાં વધારે મહાન હોત.[3]"

મનુષ્યની ભૌતિક અને નૈતિક પ્રકૃતિ જેટલી હદ સુધી તેનું અંતિ
ધ્યેય દર્શાવી શકે એટલી હદ સુધી તેનું અંતિમધ્યેય દર્શાવતા સર્વો
આદર્શોનો સાક્ષાત્કાર જૈનધર્મની ચાવી છે, અને સ્વાભાવિક રીતે
વિશ્વવ્યાપી મધ્યમવર્તી સામાન્ય સિદ્ધાંત બને છે.

પરંતુ બેરિસ્ટર શ્રી. સી. આર. જૈનના શબ્દોમાં કહીએ
"જૈન સિદ્ધાંત તીર્થંકરોના ધર્મનું મૂળ છે, અને પૂર્વની સંસ્કૃતિ
નિષ્ણાતોએ જૈન ધર્મના ઉદય વિશે સર્વ પ્રકારની ધારણાઓ વિકસાવ
વખતે જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોને વિશ્વસનીય કારણ ગણવા છતાં તે અંગે
પોતાના સંશોધનમાં તર્ક વિતર્ક અને ભૂલો કરી છે."

---

૧ જૈન ગેઝેટ ૧૯૧૪, પા. ૩૫.
૨ એજન: Ibid.
૩ જૈન ગેઝેટ, ૧૯૪૩, પા. ૮૩-૮૫

માહીતી કેટલા કે ભારતીય લોકોમાં ઐતિહાસિક નામ કે આલેખ
નોંધો નથી, જેનો ઐતિહાસિક તરીકે રચનામાં ઉપયોગ થઈ શકે. એ
તેઓ એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે આ બધી માહિતી એકઠી કર
માટે અનિવાર્ય રીતે બીજા સાધનોની શોધ કરવી રહી. તેમને શો
ખોળ માટે આઘે જવું પડે એમ નહતું. ઈસુખ્રિસ્ત પહેલાંના પાંચ
ચોથા સૈકાથી માંડીને, તેમના પોતાના સમય સુધીના જુદા જુ
પરદેશીઓએ લખેલા અહેવાલો તેમની સમક્ષ હતા, અને એ તેમ
તરત જ મદદગાર થયા. ઈસુખ્રિસ્ત પહેલાં આશરે છવીસ વર્ષ પૂ
જ્યારે મહાન સીકંદરે પૂર્વમાં કૂચ કરેલી તે વખતે તેની સાથે આવેલ
શરૂઆતના ગ્રીક લેખકો અથવા પાછળથી ઇસુ પહેલાં ૩૦૫માં આવે
મેગેસ્થિનિસ જેવા રાજકીય એલચીઓ, ઈ.સ. ૪૦૦માં આવેલા ફાહ્યા
ઈ. સ. ૬૨૯–૬૪૫માં આવેલા હુએનસંગ અને ઈ. સ. ૬૯૫
આવેલા ઈત્સીંગ જેવા ચીની યાત્રિઓ, ઈસુ પછીના આઠમાથી પંદરમ
સૈકા સુધી દક્ષિણના રાજ્યોમાં વેપારમાં રોકાયેલા આરબ વેપારીઓ

થવા લાગ્યા, જેને આધારે ભારતીય પ્રણાલિકાઓ અને બીજા સાધ
સમર્થન મળવા માંડ્યું. આટલું હોવા છતાં જેટલે દરજ્જે એ
પરદેશીઓના અહેવાલોનું અનુમોદન મળતું એટલે દરજ્જે જ
અધિકૃત ગણાયા. એટલે એમાં આશ્ચર્ય પામવાની જરૂર નથ
અર્વાચીન ભારતીય ઈતિહાસના પાયા અસત્ય, ચંચળ, અસ્થિર સા
થયા હોય, અને ખોટા ખ્યાલો, વિકૃતિઓ અથવા હકીકતો
કરવામાં આવેલાં અવળાં વિધાનોથી વર્તમાન ભારતીય ઈતિહા
ગ્રંથો રચાયા હોય.

ઘણા જુના સમયથી માંડીને, મોટા ભાગના આ પરદેશીઓ
અહેવાલોમાં જૈનો અને તેમના ધર્મવિષે ઘણીવાર ઉલ્લેખ થયે
પરંતુ લેખકોની ભાષા વિષયક મુશ્કેલીઓ અને ગેરસમજને
મુશ્કેલી એ આવી કે શરૂઆતના પૂર્વની સંસ્કૃતિના વિદ્વાનો અપૂ

છે. અને બુધ્ધ સદ્ગ્રંથોમાં મહાવીર નિગંઠનાતપુત્ત (નિર્ગ્રંથ જ્ઞાત પુત્ર) અને તેમનું અંતર્ધાન સ્થળ, 'પાવા' (પાવાપુરી) દર્શાવવામાં આવ્યું છે એટલે બંને જણા સમકાલિન અને સ્વતંત્ર હતા, એ વિષે શંકા નથી. ઘણીવાર બુદ્ધો જૈનોને પ્રતિસ્પર્ધી સંપ્રદાય તરીકે ઉલ્લેખે છે. પરંતુ એવો કોઇ દિવસ ઉલ્લેખ કરતા નથી કે આ સંપ્રદાય નવ સંશોધિત સંપ્રદાય હતો. આથી ઉલટું જે રીતે તેઓ તેને વિષે બોલે છે ઉપરથી એમ લાગે છે કે નિગંઠોનો (જેમને બંધન નથી) આ સંપ્રદા બુધ્ધના સમયમાં કયારનોય પ્રચલિત થઇ ચૂકયો હતો અથવા બીજા શબ્દોમાં સંભવતઃ એમ જણાય છે કે જૈન ધર્મ બુધ્ધ ધર્મ કર ગણનાપાત્ર રીતે વધારે જુનો છે. વળી બુદ્ધેએ જ્ઞાનની શોધમાં કેટલ અનુભવો કર્યા. પરંતુ મહાવીરની બાબતમાં આ ન હતું." મહા નવાધર્મના સંશોધન માટે અથવા પ્રચારાર્થે પ્રયત્નો કર્યા ન હકીકતમાં એમ પણ કહેવાય છે કે પોતાના જ્ઞાન સંશોધનમાં બુ જૈન શ્રમણસંઘમાં પણ પ્રવેશ કર્યો હોવો જોઇએ.

૨. બુધ્ધસાહિત્યમાં નિર્ગ્રન્થ જ્ઞાતપુત્ર (મહાવીર) અને તે મહત્તા વિષે ઉલ્લેખ આવે છે. [૧] મજ્ઝિમ નિકાય (P.T.S.II.P. માં નિગ્રંથ સાધુઓ બુધ્ધને કહે છે કે તેમના માલિક નાતપુત્ત જ્ઞાતા હતા, અને પોતાના અમર્યાદિત જ્ઞાનથી નાતપુત્તે તેમને જણા છે કે તે સાધુઓએ તેમના આગલા જન્મોમાં કયા પાપકર્મો કર્યા સંયુત્ત નિકાય (P. T. S., IVP 398) આપણને એવી માન જણાવે છે કે પોતાના શિષ્યો તેમના મરણ પછી કયાં જન્મશે વસ્તુ સુવિખ્યાત નાતપુત્ત કહી શકતા અને જો ઝીણવટભરી તપાસ કરવામાં આવે તો અમુક વ્યક્તિનો કયાં જન્મ થયો છે એ પણ કહી શકતા. અંગુત્તર નિકાય વળી એવી માન્યતાનો ઉલ્લેખ કરે છે કે નિગંઠ નાતપુત્ત સર્વ સમજતા, સર્વ નિરખતા, તેમનું જ્ઞાન અમર્યાદિત

૧ નિગંઠનાતપુત્તઃ સર્વ વસ્તુઓ જાણે છે અને જુએ છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા હોવાનો દાવો કરે છે. કઠોર તપ કરી જુના કર્મને નિર્મૂળ કરે છે, અને નવા કર્મો પ્રત્યે ઉદાસ રહી તેમને અટકાવે છે. જ્યારે કર્મ અટકે છે ત્યારે દુઃખ અટકે છે, S. B. E. VOL XXII P. XVFF.

[illegible]

૪. ડૉ. બી. સી. લૉ પોતાના 'હીસ્ટોરીકલ ગ્લીનીઝ' નામક ગ્ર
નિગંઠો અને બુધ્ધનો સંબંધ અને તેમનું અરસપરસ ધ
થવું એવા ઉલ્લેખો છે દા. ત. સિંહસરચક, શ્રીગુપ્ત, શ્ર
દીગ્ઘ તપસ્સી, ઉપાલિ, અભય, રાજકુમાર, વિશાખા વગે

૫. જૈન ધર્મ વિષેના ઉલ્લેખો બીજા સુમંગલા વિલાસિની લ
વિસ્તરા, જાતક, દાઠાવંસો વગેરે બીજા પ્રખ્યાત ગ્રંથોમાં
જોવા મળે છે.

(૪.) પ્રોરાણિક બુધ્ધ ગ્રથોમાં ખુબ જ જાણીતા અને સ્વીકૃત જૈન
દર્શન અને નીતિશાસ્ત્રના સિધ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ :–

૧. શીતળ જળમાં જીવાત્મા હોવાનો ઉલ્લેખ. દા. ત. દીગ્ઘ નિકાયના
બ્રહ્મજાલ સુત્તમાં જલકાયના જીવો વિષે.

ને શિક્ષણની બાબતમાં બુધ્ધોને જૈનોની વધારે પુરાણી પ્રણાલિકાઓ
વે પણ માહિતી હતી.'' એમ જેકોબી કહે છે.

૪. મખ્ખલિ ગોશાલ માનવજાતિનું છ વર્ગોમાં વિભાજન કરે
. ત્રીજો વર્ગ નિગંઠ સંપ્રદાયનો છે. જેકોબી કહે છે કે માનવ-
તિના વિભાજનમાં નવો સંપ્રદાય આખું અગત્યનું સ્થાન રોકે
મ બને નહિ.

૫. બુધ્ધને નિર્ગ્રન્થ પિતાના નિર્ગ્રન્થ વિરોધી પુત્ર સચ્ચક સાથે
ર્ષ થયેલો, જે હકીકત, ડૉ. જેકોબીની દૃષ્ટિએ એમ નિર્ણયાત્મક
તે પૂરવાર કરે છે કે જૈનો બુધ્ધ ધર્મના છોડ ન હતા.

૬. બુધ્ધ ધમ્મપદ (અ ૪૨૨)માં જૈન ઋષભ અને મહાવીરને
થમ અને છેલ્લા જૈના તીર્થંકરો તરીકે અનુક્રમે દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

૭. બૌધ્ધિક વિદ્વાન આર્યદેવ જૈન ધર્મના મૂળ સ્થાપક તરીકે,
ઋષભદેવનો ઉલ્લેખ કરે છે.

(૭.) ત્યાર પછીથી સ્વયં જૈન પુસ્તકોનો પુરાવો છે. ડૉ. જેકોબી
હે છે. " મનુષ્યોના સંખ્યાબંધ વર્ગોની નોંધવામાં આવેલી પ્રણાલિકાઓ
માટે એ અસત્ય જુઠાણાંથી ભરપૂર છે એવો મિથ્યાપવાદ મૂકવા માટે
તર્કયુક્ત કારણો નથી. પોતાના પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતા બનાવો અને
પ્રસંગો વિષે વારંવાર અને વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ હકીકતોથી સભર એવી
એટલી બધી નોંધો કરવામાં આવી છે કે તેનો અસ્વીકાર યોગ્ય રીતે
ન થઇ શકે. સિવાય કે પ્રાચીન જૈન ધર્મ વિષે શંકાશીલ વિદ્વાનોએ
તારવેલા નિર્ણયો કરતાં વધારે પ્રબળ પુરાવાઓ રજુ કરવામાં આવે;
ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં, ગૌતમ અને કેશીઃ જે ક્રમશઃ ભગવાન મહાવીર
અને પાર્શ્વનાથના અનુયાયીઓ હતા, તેમની ઉદ્યાનમાં મુલાકાત
ગોઠવાઇ હતી અને ત્યાં આગળ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં ગહન વિષય
પર સારો એવો વાર્તાલાપ થયા પછી બંને નેતાઓ પોતપોતાના ગુરુ-
ઓના ધાર્મિક સિધ્ધાંતોમાં પાયાની એકતા સ્વીકારે છે અને તેઓ
એક જ ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહેલા કાર્યકરો છે. એવી સંપૂર્ણ પ્રતીતિ

પરિણામે જૈન ધર્મ સિદ્ધાંતોના ગણત્રના પ્રમાણોનું મહાવીર પહેલાં લાંબા સમય પૂર્વે એકત્રીકરણ થયું હોવું જોઈએ.

ડૉ. આર. સી. મજુમદાર—"પરંતુ પ્રથમ બાવીસ તીર્થંકરોનો ઇતિહાસ અજાણ્યો છે, અને તેમાંના મોટા ભાગના તીર્થંકરોના અસ્તિત્વ વિષે તર્કયુક્ત શંકાઓ થઈ શકે છે, પરંતુ તેવીસમાં તીર્થંકર પાશ્વનું અસ્તિત્વ હતું તેમ જણાય છે. ઇ. સ. પુર્વે આઠમા સૈકામાં તેમના મૃત્યુને મૂકી શકાય.[1]

હાર્મસવર્થ "જૈનો" જૈન નાતપુત્ત (મહાવીર વર્ધમાન) પહેલાં તેમના ધર્મના ઘણા સંખ્યાબંધ તીર્થંકરો થઈ ગયા એમ માને છે અને તેઓ આમાંના છેલ્લા પાર્શ્વ અથવા પાર્શ્વનાથને વિશિષ્ટ રીતે પૂજે છે. આ બાબતમાં તેઓ સાચા છે, કારણ એ વ્યક્તિ પાર્શ્વનાથ પૌરાણિક વ્યકિત કરતાં વધારે વાસ્તવિક છે. ખરેખર તે જૈન ધર્મ (ઈ. સ. પૂર્વે ૭૭૬) ના સંસ્થાપક રાજવી હતા, જ્યારે તેમની પછી ઘણા ઘણા વંશજો પુરા થયા પછી તેમના અનુગામી મહાવીર આવેલા અને તેઓને કેવળ સુધારાવાદી તરીકે ગણી શકાય. ઠેઠ ગૌતમના સમયની શરૂઆતથી સમ્પ્રદાય પાશ્વેએ પ્રસ્થાપિત કરેલો અને નિર્ગ્રન્થ તરીકે જાણીતો થયેલો એ ઔપચારિક રીતે સુપ્રતિષ્ઠિત થયેલો હતો, અને બૌધ્ધ ઇતિહાસકારો પ્રમાણે, વિકસી રહેલો બૌદ્ધ ધર્મના માર્ગમાં તેણે સંખ્યાબંધ મુશ્કેલીઓ ખડી કહેલી.[2]"

---

૧. કેમ્બ્રીજ હીસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડીયા, પા. ૧૫૩—એ અને ધર્મ અને નીતિ શાસ્ત્રનો ગ્રંથકોષ પુસ્તક VII એ બંને આ દૃષ્ટિબિંદુ સાથે સંમત થાય છે.

૨. ડૉ. એચ.સી. રોય ચૌધરી—પ્રાચીન ભારતના રાજકીય ઇતિહાસ, પા. ૪૭. તે કહે છે કે તેમના સમયમાં કાશી અગ્રગણ્ય રાજ્ય હતું અને શતપથ બ્રાહ્મણ (Xiii) ૫, ૪, ૧૯) કહે છે કે, કાશીના રાજાઓ વૈદિક યજ્ઞોના વિરોધીઓ હતા."

૩. જૈન સૂત્રો—એસ. બી. ઈ, XLV. પ્રસ્તાવના.

૪. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પા. ૨૧.

સુવિખ્યાત પુરાતત્વવિદ, પ્રાધ્યાપક રામપ્રસાદચંદ્ર કહે છે, "શ્વેતાંબર ન સિધ્ધાંતોમાં જણાવેલી સારી એવી વસ્તુઓ સાથે પાલિસૂત્તો હમત થાય છે. ઇસુના પ્રથમ સૈકાથી માંડીને મથુરાની, પ્રાચીન જૈન ાલ્પકૃત્તિઓ ઘણી જૈન પ્રણાલિકાઓના પૂરાતન કાળના પ્રમાણ વિષે ાત્રી કરાવે છે. સામાન્ય રીતે એમ માનાય છે કે પાર્શ્વનાથે સ્થાપિત રેલા સંઘમાં, મહાવીર પૂર્વે જૈન સાધુઓ હતા."[૧]

રા. બી. સી. લૉ, પી એચ, ડી., ડી. એલ આઇ. ટીટી., એફ ાર. એ. એસ. બી. વગેરે, કહે છે "મહાવીરના આગમન પહેલાં ' ધર્મના તેઓ છેલ્લાસમર્થક હતા તે ધર્મ, વૈશાલિ અને ાજુબાજુના મુલકમાં કંઈક શરૂઆતના સ્વરૂપે પ્રવર્તમાન હશે એમ ણાય છે. એમ દેખાય છે કે પૂર્વ ભારતમાં, ખાસ કરીને વૈશા- ઙના રહેવાસીઓમાં પાર્શ્વનાથે પ્રવર્તાવેલા અને સ્થાપન કરેલા ધર્મનું ોછામાં ઓછા કેટલાક ક્ષત્રિયો પાલન કરતા હતા. આચારાંગ સુત્ર ારથી આપણને જણાય છે કે, "મહાવીરના માતાપિતા પાર્શ્વના ઉપાસકો ાને શ્રમણોના અનુયાયીઓ હતા."[૨] પ્રાધ્યાપક જે. સી. વિદ્યાલંકાર ાહાભારત પછીના સમયના ધર્મ ગુરૂઓ વિષે બોલતાં જણાવે છે, ' આવા એક મહાન સુધારક તીર્થંકર પાર્શ્વ ઈ. સ. પહેલાં નવમાથી ાઠમા સૈકા સુધીમાં થઇ ગયા. તેમના પિતા વારાણસી (બનારસ)ના ાજા અશ્વસેન હતા, અને તેમની માતાનું નામ વામા હતું. જૈનો એમ માને છે કે તેમનો ધર્મ અત્યંત પ્રાચીન છે અને મહાવીર પહેલાં બીજા તેવીસ તીર્થંકરો થઇ ગયા. તેથી આ માન્યતાને તદ્દન ભૂલ ભરેલી અને પાયા વગરની માનવી અને પૂર્વે થઇ ગયેલા સર્વ તીર્થં- કરોને કાલ્પનિક અને બિન ઐતિહાસિક ગણવા એ ન્યાય સંગત અને યોગ્ય નથી. એમાં ન માનવાને કશું કારણ નથી. ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વૈદિક ધર્મની જેમ જ જૈન પણ છે...વર્તમાન સમયમાં,

---

૧. પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિની રૂપરેખા, પા. ૨૧૬ અને ભારતનો વિકસિત ઇતિહાસ, પા. ૮૬

૨. જગતનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ ૨, પા. ૧૧૯૮ તેમના પોતાનાં ચૈત્યો પણ હતા."૧

સર પો. સી મોધા[1] ગૌતમ બુધ્ધ પહેલાં જૈનધર્મ પ્રવર્તમાન તો એ વિષે લખતાં માહિતી આપે છે કે આશરે ઈ. સ. ૧૮૮૫માં ધ્યાપક બીલે રોયલ એશીયાટીક સોસાયટીમાં જણાવેલું કે શાકય નિ ગૌતમે બૌધ્ધ ધર્મ જાહેર કર્યો એ પહેલાં ઘણા લાંબા સમય ર્વે મધ્યએશિયામાં આવો ધર્મ પ્રવર્તમાન હતો, એ વિષે શંકા નથી. ળી સર હેનરી રોલીન્સને રોયલ જ્યોગ્રોફીકલ સોસાયટી (સપ્ટે. ૮૮૫)ના સંચાલન દરમ્યાન અને તેમના "મધ્ય એશિયા" (પા. ૪૬)માં ત્યાં કાશ્યપની હાજરી દર્શાવતા, ઈંટોનાં ચણતરવાળા બીજા મારકો અને બલ્ખમાં નૂતન વિહાર (મઠ)ની શોધ થયેલી એ તરફ યાન દોર્યું.

હવે, આ કાશ્યપ, પ્રાચીન જૈન મુનિનું નામ હોવા ઉપરાંત કેટલાક તીર્થંકરોનું ગોત્ર હતું વળી તે પાર્શ્વનાથનું પણ ગોત્ર હતું. આદિ પુરાણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, કાશ્યપનું બીજું નામ મઘવા પણ હતું તે ઉર્ધ્વવંશના (પ્રાચીન નાગકુટુંબની શાખા 'જેમાં તીર્થંકર પાર્શ્વ જન્મ્યા હતા તેના) સંસ્થાપક હતાં.[2]

ભૌગોલિક નામ કાસ્પિયપ કાશ્યપ શબ્દને મળતું આવે અને મધ્ય એશિયાના આ નગર વિષે હ્યું એન સંગે, સાતમી સદીમાં નિગંથે અથવા જૈનોના પ્રાગટય વિષે,[3] નોંધ કરેલી, અને તેમની પહેલાં આશરે હજાર વર્ષ પૂર્વે ગ્રીક લોકો પણ એજ રીતે ભારતની વાયવ્ય સરહદ પર તેમના સંબંધમાં આવેલા.[4] એટલે એમ તાર્કિક પણે

---

૧. જૈન ગેઝેટ, ઓગસ્ટ. ૧૯૦૬, પા. ૧૭.

૨. જે. એસ. બી., XVI, ૨ પા. ૧૩, સંક્ષિપ્ત આદિ પુરાણ, પા. ૨૭ આઈ. એચ. કયુ., પા. ૪૬૦ અને II, પા. ૨૮.

૩. બીલ, સિજુકી—પુસ્તક ૧ પા. ૫૫. ડો. બુહલર કહે છે કે, "આ વસ્તુ એ હકીકતને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે જૈનોએ ઓછામાં ઓછી ભારતની સરહદોથી વાયવ્ય પરદેશમાં પોતાની ધર્મ પ્રચારક પ્રવૃત્તિ પ્રસરાવેલી.

૪. એમ. સી. ક્રીન્ડલ—પ્રાચીન ભારત–તેઓ જૈનોનો જીમનોસોફીસ્ટસ, સરમનઝ, વેરલેઈ વગેરે શબ્દોથી ઉલ્લેખ કરતા, અને વિદ્વાનોને હવે શંકા નથી કે તેઓ નિગંઠો અથવા જૈનોને દર્શાવે છે.

એવું અનુમાન થઇ શકે કે જૈન ધર્મ મહાવીર પહેલાં પણ તે
ધર્મ કાસ્પિઆ, અમાન, અને સમરકંદ, બલ્ખ વગેરે નગરો
પ્રવર્તમાન હતો.

ા પાર્શ્વનાથ પહેલાં પ્રવર્તમાન હશે એ વિષે શંકા નથી."[૧]

સુવિખ્યાત પંડિત, સંસ્કૃત અને લેકસીકોગ્રાફીના નિષ્ણાત નાગેન્દ્રનાથ બસુ કહે છે, "હકીકતમાં જૈનોના બાવીસમા તીર્થંકર નાથ, જે પાર્શ્વનાથ પ્રભુની આગળ થઇ ગયેલા, તે શ્રીકૃષ્ણ ાનના પિતરાઇ બંધુ હતા. જો આપણે કૃષ્ણ ભગવાનના ઇતિહાસને ારીએ તો તેમના સમકાલિન, બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથ ભગ-ને વાસ્તવિક અને ઐતિહાસિક વ્યક્તિ શા માટે ન સ્વીકારવી કારણ નથી."[૨]

ડૉ. ફ્યુહરર કહે છે, "જૈનોના બાવીસમાં તીર્થંકર નેમિનાથ નો ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકાર થયો છે. શ્રી. એલ. ડી. (અભિપ્રાય ધરાવે છે.[૩]

શ્રી કારવા કહે છે, "નેમિનાથ કૃષ્ણના પિતરાઈ બંધુ હતા. ારે જૈનોના બાવીસમા તીર્થંકર કૃષ્ણ ભગવાનના સમકાલિન હતા, ઉપરથી વાંચકો બાકીના એકવીસ તીર્થંકરોના પુરાતન ઇતિહાસ ી સારી રીતે કલ્પના કરી શકશે."[૪]

---

૧. ભારતનો વારસો (ઓક્સફર્ડ ૧૯૩૭) એચ. જી. રોલીસન રચિત પિયન સાહિત્ય અને વિચારમાં ભારત–લેખક સ્વયં એવો સ્વીકાર કરે છે ાા વિચારો જૈન અને બૌદ્ધોના સંબંધમાં દર્શાવાયા હોય તેમ લાગે છે. ાુ જે બૌદ્ધ ધર્મનો ગૌતમ બુધ્ધે પ્રચાર કરેલો અને ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૬ ાવા ૪૮૩ માં જેમનું મરણ થયેલું ગણાય છે તે બુદ્ધ ધર્મ સાથે સંભવ ે એ ઉલ્લેખ લાગુ ન પડતો હોય. ઉપાંત, બૌદ્ધો, અરે સ્વયં બુદ્ધ પણ સાહારથી હંમેશને માટે દૂર રહેલા નહિ, જ્યારે અમુક શાકભાજીનો નિષેધ શિષ્ટ રીતે જૈનોમાં જ જોવા મળે છે, એજ વસ્તુ ઉપર જણાવેલા મોટા ાગના બીજા વિચારોને લાગુ પડે છે.

૨. પાર્શ્વના જીવન માટે એચ. એસ. ભટ્ટાચાર્ય રચિત જુઓ "ભગવાન ાર્શ્વનાથ" અને કે. પા. જૈન રચિત "ભગવાન પાર્શ્વનાથ"

૩. ભારતીય તત્વજ્ઞાન ગ્રંથ ૧, પા. ૨૮૭.

૪. હરિવંશ પુરાણ–પ્રસ્તાવના પા.૬.

વાદીઓની જેમ અત્યંત પૂર્વગ્રહયુક્ત અને કોમવાદી ભાવના સેવે છે. આ ગ્રંથે જૈનધર્મ અને જૈનો વિષે ઇરાદાપૂર્વક કોઇપણ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરવાનું માંડી વાળ્યું છે, છતાં અમુક અમુક જગાએ તેમના વિષે ઉલ્લેખ સરી પડયો છે. દા. ત. તે જણાવે છે કે રામચંદ્રજીના પિતા દશરથ રાજાએ શ્રમણોની સેવાભક્તિ કરેલી. આ શ્રમણો[2] ભુષણની ટીકા પ્રમ.ણે જૈન ધર્મના દિગંબર સાધુઓ હતા.[3]

આમ રામચંદ્રજીના સમયમાં જૈનધર્મ વિદ્યમાન હતો. અને જૈનોના વીસમા તીર્થંકર ભગવાન મુનિસુવ્રત રાજગૃહના રાજકુમાર, અને રામચંદ્રજીથી મોટી ઉંમરના સમકાલિન રામચંદ્રજીના પૂર્વ પુરુષ હતા, અને સ્વયં રામચંદ્રજીની જેમજ એમનું અસ્તિત્વ વાસ્તવિક હતું. એ વિષે બીલકુલ શંકા રહેતી નથી.

ઉપરાંત મુનિસુવ્રતના સમયમાં વસુ ઐધોપરિષ્કાર રાજાના દરબારમાં એવી ગરમાગરમ ચર્ચા થયેલી કે વૈદિક યજ્ઞોમાં પશુઓની કે વનસ્પતિના ઉત્પાદનોની આહૂતિ આપવી જોઇએ કે નહિ છેવટે વસુ રાજાએ પશુના બલિની તરફેણમાં પોતાનો ચુકાદો આપ્યો. અને ત્યાર પછીથી આ ભયંકર પ્રથા શરૂ થઈ.

જૈન અને બ્રાહ્મણ પ્રણાલિકાઓ એ બંનેમાં વસુની વાર્તા વ્યાવહારિક રીતે એક સરખી છે, અને એ એની સચ્ચાઇની પ્રતીતિ કરાવે છે. બાકીના તીર્થંકરોમાં ઋષભ,–પ્રથમ, અજિતનાથ,–દ્વિતીય અને સુપાર્શ્વ, સાતમા એમ તેમનો વેદોમાં પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.[2]

ત્યારપછીથી વેણુરાજાની એક વિચિત્ર વાર્તા છે. શરૂઆતમાં એ વેદમાર્ગી હિન્દુ હતા. પરંતુ એક જૈન મુનિના બોધથી તે જૈન સાધુ બન્યા, એટલે એ પાપી કહેવાયા અને એમના ધર્મ પરિવર્તનને પતન

---

૨. રામાયણ બાલકાંડ XIV, ૧૨

૩. વી. કે. મુકરજી રચિત "જૈન ધર્મ" ; ભગવાન પ્રાર્શ્વનાથ, પા. ૮૨

૪. પઉમ ચરિઉ પદમ પુરાણ ઉત્તમ–પુરાણ, મુનિસુવ્રત પુરાણ વગેરે.

૧. મહાભારતમાં વાર્તા આવે છે, અને બૌદ્ધસુત નિપાતમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. જૈન હરિવંશ પુરાણ, XVII, પા: ૨૬૩–૨૭૨ માં જૈન આવૃત્તિ લભ્ય છે. જુઓ. જે. એસ. બી. XIII, 1, પા. ૧૩

પ્રાધ્યાપક જી. સત્યનારાયણ મૂર્તિ પણ એવું નિરીક્ષણ કરે છે, 'તેના કેટલાક ધર્મસિધ્ધાંતો તેના પોતાના આગવા છે અને તે જૈ. ધર્મ વિષે વિશિષ્ઠ પ્રતિભા ખડી કરે છે,'[3] અને ડો, ગેરીનોટ જણાં છે કે, "જૈન ધર્મ અત્યંત મૌલિક સ્વતંત્ર અને પધ્ધતિસરનો ધાર્મિ સિધ્ધાંત છે."[4]

પ્રાધ્યાપક ચિંતા હરણ ચક્રવર્તી જણાવે છે, "જો કે જૈન અ બ્રાહ્મણ ધર્મને લગતી વસ્તુઓ વિષે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ પ્રાચીનપણું નક્કી કરવું. આપણા જ્ઞાનના આ તબક્કે શક્ય નથી, પરંતુ જૈન ધર્મને વાસ્તવિક અને બુધ્ધિ પ્રધાન ધ્વનિ કોઈક ઉપર છેલ્લી નજરે જોનાર પણ ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહી શકતો નથી."[5]

બીજા વિદ્વાન કહે છે, "અમે એમ જણાવવાનું સાહસ કરીએ છીએ કે જૈન ધર્મ એટલે અહિંસા ધર્મ સંભવતઃ કદાચ વધારે પુરાણે નહિ, તો, ય વૈદિક ધર્મ જેટલો પુરાણો છે. અહિંસા ધર્મ સ્વયં વે જેટલો પુરાણો હતો એ વિષે શંકા નથી."[1]

વળી બીજા સુપ્રસિધ્ધ વિચારક નિરીક્ષણ કરે છે, "વેદો અ પુરાણોમાં જૈન ધર્મને લગતા સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખો કરવામાં આવ્યા હો ઉપરાંત, બીજી પણ એક સાધારણ ઘટના જૈન તત્વજ્ઞાનને હિંદુ તત્ વજ્ઞાન જેટલું પુરાણું છે એમ દર્શાવે છે, તત્વજ્ઞાનના વિકાસના શ આતના તબક્કાનું એવું એક લક્ષણ છે કે તેમાં ગુણની શ્રેણીની વ્યાખ્ કરવામાં આવતી નથી. દા. ત., વેદાંત, બ્રહ્મ, તેની પ્રકૃતિના ગુણે તરીકે, "અસ્તિત્વ, બુધ્ધિ અને આનંદ." (સત્, ચિત્, આનંદ) ધરા છે એમ નથી કહેવાતું, પરંતુ તે સ્વયં અસ્તિત્વ, બુધ્ધિ અ આનંદ છે. (સચ્ચિદાનંદ) આજ વસ્તુ જૈન તત્વજ્ઞાનને લાગુ પડે છે,

૩. જૈન ગેઝેટ, ૧૯૧૬, પા. ૭૩.

૪. બીબ્બો ગ્રાફીકા જૈનીકા–પ્રસ્તાવના.

૫. જૈનો અને હિંદુઓ–જૈન ગેઝેટ, એપ્રીલ ૪૭, પા. ૬૧.

૧. ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો, પુસ્તક ૧, શ્રીરામકૃષ્ણ સેન્ટીનરી મેમોરી પુસ્તક. પા. ૧૮૫–૧૮૮.

અને અધર્મ એવા ગુણોને પદાર્થ તરીકે સૂચવે છે, ગુણ તરીકે . આત્મા ધર્મ અને અધર્મ રૂપી પદાર્થોના સંબંધમાં આવે છે. ી સંપૂર્ણ મનુષ્યોનું દેવ તરીકે પૂજન અથવા વ્યક્તિપૂજા સર્વ કાલીન ધર્મોનું લક્ષણ છે.[૨] છેવટે જીવાત્માઓની વ્યાપ્તિ વિષેની ા, એ પણ પ્રાકકાલીન વિચાર છે.[૧૬]

હકીકતમાં, ડૉ. એડવર્ડ થોમસ, જૈન ધર્મની સાદાઈ અને પરિ મે તેના જુના પ્રાચીન કાળ વિષે, બોલતી વખતે નોંધે છે. કે, વધારે જટિલ વિધિ-વિધાનોના અનુગામી તરીકે વધારે સરળ શ્રદ્ધા ાં વિધિ-વિધાનો હોવાં જોઈએ તેમ પ્રાથમિક દ્રષ્ટિએ સ્વીકાર ા ઘટે."[૧]

અને મેજર જનરલ ફોરલોંગ જણાવે છે, "પૂજન, વિધિ- ધાનો, અને નૈતિક સિધ્ધાંતોમાં જૈન ધર્મ કરતાં વધારે સારુ શું ઈ શકે."[૨]

સમગ્ર પરિસ્થિતિની છણાવટ કરતી વખતે પ્રાધ્યાપક એમ. સ. રામસ્વામિ આયંગરનું અવતરણ ટાંકી શકાય. તે જણાવે છે, પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસના વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાર્થી માટે જૈનોનો ઇતિ- સ જૈન ધર્મના સ્થાપક મહાવીરના સમયથી શરૂ થયેલો ધારવામાં ાવે છે. આ ધર્મના મૂળ ઈતિહાસ વિષેના આવા ખ્યાલે દુર્ભાગ્યે, દ્વાનો જૈન પ્રણાલિકા વિષે એમ માનવા પ્રેરાયા છે કે એના ઇતિ- સની નવરચના અવિશ્વસનીય અને નિરુપયોગી છે. અર્ધદગ્ધ મંદ દ્ધિ લોકો તો વળી એટલે સુધી કહે છે કે મહાવીર અને બુધ્ધના વનમાં કેટલીક વિગતો મળતી આવે છે, તેથીજ કરીને, આ જૈન ર્મ બુધ્ધ ધર્મનો ફાંટો હતો. કદાચ આ વિષય વિષેના જાણકાર સર્વ

---

૨. કાર્લાઈલનું 'નાયકો અને નાયકોની વ્યક્તિ પૂજા.'

૩. જૈન ગેઝેટ ૧૯૦૬.

૪. આગોની ...ી બુક્ર પા. ૫-૬.

લેખકોમા આદરણીય એવા ડૉ. હૉરનેલે પણ, જ્યારે એમ જણાવ્યું કે તે બંને સંપ્રદાયો પોતાના નીતિ વિષયક સિદ્ધાંતો વિષે નિરાળી અસ્મિતા ધરાવતા નથી, પરંતુ તેમણે બ્રાહ્મણ સાધુને પોતાના આદર્શ ગણી, તેમની પાસેથી તેમણે ઘણી અગત્યની તાલીમ અને સંસ્થાઓ ઉછીની લીધી છે ત્યારે તે સત્યથી ખૂબ જ વેગળે નીકળી જાય છે. (જુઓ હૉરનેલનું પ્રમુખપદેથી આપેલું પ્રવચન, બી.એ.એસ. (૧૮૯૮) પરંતુ જૈનો અને તેમના પવિત્ર સાહિત્ય વિષેના આપણા જ્ઞાન ઉપરથી એમ કહેવું મુશ્કેલ નથી કે તે બૌદ્ધ ધર્મ અને બ્રાહ્મણ ધર્મનો ફણગો હોવાની વાત તો બાજુએ રહી પરંતુ તે ભારતના સૌથી પુરાણા ઘર આંગણાના ધર્મોમાંનો એક ધર્મ હતો, અને તેમની સરળ અને સાદી, જાણે ઘરમાં કરતા હોઇએ તેવી જેમાં કોઇ બ્રાહ્મણનું માધ્યમ હોતું નથી તેવી, જૈન ધર્મની ભક્તિ તેનું ઘણું જુનુ પ્રાચીનપણું સાબિત કરે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ તે વધારે અગત્યની પોતાના અસ્તિત્વની નિરાળી સ્વતંત્ર અસ્મિતા પણ સિદ્ધ કરે છે."[૧]

અને એફ. ડબલ્યુ થોમસ પ્રમાણે "બીજી બાજુએ જૈન ધર્મે (બૌધ્ધ ધર્મ વગેરે એ નહિ) આજ સુધી હિંદુ ધર્મની મધ્યમાં, પોતાની આગવી દુનિયા, જે તે સ્થિતિમા સુગ્રથીત રીતે (ગૌરવ સાથે) જાળવી રાખે છે."[૨]

ટી. એન. શેષગીરી આયર, એમ. એલ. એ. મદ્રાસ હાઇકોર્ટના નિવૃત્ત ન્યાયાધીશ જેવી થોડી કાયદાક્ષેત્રે પ્રમાણભૂત વ્યક્તિઓનો આધાર લઇએ તો તે જણાવે છે, "હું જૈન ધર્મને વેદો કરતાં પછીના સમયમાં થયેલો જણાવવા ઇચ્છતો નથી, સંભવ છે કે તે તેની સાથે જ પ્રગટ થયો હોય, જૈનો હિંદુ ધર્મના ફાંટામાંથી નથી આવ્યા હું એવા વિધાન સાથે સંપૂર્ણ રીતે સમંત થઇ શકું છું કે સર્વ જૈનો વૈશ્યો નથી. તેઓ સર્વ જ્ઞાતિ અને શ્રેણીમાંથી આવેલા છે.[૩]

---

૧. દક્ષિણમાં જૈનો–જૈન ગેઝેટ ૧૬, પા. ૨૧૨, અને એસ. આઇ, જે મુદ્દો ૧.
૨. ભારતનો વારસો, પા. ૨૧૨.
૩. [illegible]

થવા તેનું હિંદુ ધર્મમાં રૂપાંતર થયું, એ પહેલાં ઘણા સમય પૂર્વે ન ધર્મ પ્રવર્તમાન હતો તે વસ્તુ પણ ખરી છે કે શબ્દમાં વધુ ખ્યા ધરાવતા હિંદુઓના તેમના દીર્ઘ સંપર્કને લીધે જૈનોએ જે તરિવાજો અને વિધિ વિધાનોનું હિંદુઓ ચુસ્તપણે પાલન કરે છે ને જે બ્રાહ્મણ ધર્મ સાથે સંકળાયેલા છે તેમાંના ઘણા જૈનોએ પનાવ્યા છે."[૨]

છેવટે સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ હેરૂ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે, "જૈન ધર્મ અને બુદ્ધ ધર્મ નિશ્ચિત ણે હિંદુ ધર્મ કે વૈદિક ધર્મ ન હતા, છતાં તેઓ ભારતમાં જન્મ્ય તા અને ભારતીય જીવન, સંસ્કૃતિ અને તાત્વિક વિચાર સરણી સાથે અવિભાજ્ય રીતે સંકળાયેલા હતા. ભારતનો જૈન ધર્મ અથવા બૌધ ર્મ એ સો એ ટકા ભારતીય વિચારસરણી અને સંસ્કૃતિ ધરાવે , છતાં તેમાનું કોઈ હિન્દુ નથી.

એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિને હિંદુ સંસ્કૃતિના નામથી પોકારવી એ ોરરસ્તે દોરવનારૂં છે,"[૧] એટલે એ વસ્તુ અત્યંત વિચિત્ર લાગે છે કે આજેય પણ એવા લોકો છે અને એમાંય વળી કેટલાક એવા ખ્યાત ામ વિદ્વાનો પણ છે કે જે જૈન ધર્મના પ્રાચીન તત્વો અને સ્વતંત્ર લક્ષણો વિષે શંકા સેવે છે. પ્રાધ્યાપક એસ. શ્રીકાન્ત શાસ્ત્રી જણાવે છે 'જૈન ધર્મ, વૈદિક આર્યોના યજ્ઞયાગાદિના પ્રત્યાઘાત રૂપ, બૌધ્ધ ધર્મની જેમ પ્રગટ થયેલો. એવા કેટલાક ઇતિહાસકારોના વિધાનોને માની લેવાનો જાણે કે રિવાજ થઇ ચુકયો છે, અને જૈન ધર્મની બાબતમાં ઘણા વિદ્વાનો ઈ.સ. પુર્વે નવમા સૈકામાં પાર્શ્વનાથ પહેલાંના સમયમાં જૈન ધર્મના ઇતિહાસ વિષે સંશોધન કરતાં ખચકાય છે."[૨]

---

૨. એ. આઈ. આર., ૧૯૩૯, મુંબઈ ૩૭૭.

૧. ભારતનું સંશોધન. પરંતુ પંડિત નહેરૂ, જૈનધર્મના મૂળ વિષે ઘણા સમય પૂર્વે અસ્વીકૃત થયેલા દષ્ટિબિંદુને અપનાવવામાં અને જૈનધર્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૭મા સૈકામાં મહાવીરે સ્થાપ્યો હતો. એમજ માનવામાં ભૂલ કરે છે.
૨. જૈનધર્મનું મૂળ ઘર–જે. એ. XV, ૨, પા. ૫૮.

પરંતુ જે પ્રમાણે ડૉ. જેકોબી નિરીક્ષણ કરે છે, "પાર્શ્વનાથ જૈન ધર્મના સ્થાપક હતા એમ સાબિત કરવા માટે કોઈ સાધન નથી. જૈન પ્રણાલિકા એના સ્થાપક તરીકે પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભને ગણવામાં સર્વે એકમતિ ધરાવે છે. સંભવ છે કે તેમને પ્રથમ તીર્થંકર ગણાવતી પ્રણાલિકામાં કંઈક ઐતિહાસિક તથ્ય હોય."[3]

ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યાય, એમ. એ., ડી. લીટ. જણાવે છે, વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ઋષભદેવ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીર વગેરે દુનિયાના મોટામાં મોટા કેટલાક રહસ્યવાદીઓ હતા....એ નોંધવું રસદાયક થઈ પડશે કે ભાગવતમાં જણાવેલો ઋષભ દેવનો વૃત્તાંત જૈન પ્રણાલિકામાં દર્શાવેલાં વૃત્તાંત સાથે મૌલિક રીતે જ વ્યવહારિક રીતે મળતો આવે છે."[1]

અને પ્રાધ્યાપક આર. ડી. રાનડે ઋષભદેવના રહસ્યપૂર્ણ જીવન વિષે માહિતી આપતાં એવો તદ્દન સાચો પરિચય આપે છે કે, જૈનોના આ પ્રથમ તીર્થંકર એવા વિલક્ષણ પ્રતિભા ધરાવતા રહસ્યવાદી યોગી હતા, જેમની પોતાના શરીર પરત્વેની સરીયામ બેદરકારી, તેમના ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારનું સર્વોત્તમ ચિહ્ન છે."[2]

ડૉ. એસ. શ્રી. વિદ્યાભૂષણ—"જૈનધર્મ સર્જનની છેક શરૂઆતમાં પોતાને લઈ જાય છે. જૈન તત્વજ્ઞાન વેદાંત અને બીજી પદ્ધતિઓ કરતાં ઘણી પ્રાચીન છે, એમ ભારપૂર્વક જણાવતાં મને સહેજ પણ શંકા થતી નથી."[3]

ડૉ. એન. એન. બસુ—"ઘણું કરીને ઋષભદેવ લેખનકળાના પ્રથમ સંશોધક હતા. તેમણે બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રચારાર્થે બ્રાહ્મીલિપી યોજ્યાનું કહેવાય છે, અને એટલા જ માટે તેઓ આઠમા અવતાર

૩. પ્રાચીન ભારત IX, પા. ૧૬૨.

૧. પરમાત્મા પ્રકાશ (આર. જે. એસ., મુંબઈ, ૧૯૩૭) પ્રસ્તાવના પા. ૩૯.

૨. મહારાષ્ટ્રમાં રહસ્યવાદ, પા. ૯.

૩. સંશોધનમાં—સત્યાર્થ દર્પણ જુઓ, પા. ૯૭.

ગણાયા છે. તેઓ ભારતીય રાજા નાભિરાજાની રાણી. મરૂદેવીના પેટે જન્મેલા અને ભાગવતમાં બાવીસ અવતારોમાં આઠમા અવતાર તરીકે ગણાયા છે."[૪]

ડો. સર રાધાકૃષ્ણન પણ એટલું સ્વીકારે છે કે, "ભાગવત-પુરાણ, જૈનધર્મના સ્થાપક ઋષભ હતા એ દ્રષ્ટિબિંદુ સ્વીકારે છે. ઇ. સ. પુર્વે પ્રથમ સૈકા સુધીના પાછલા સમયમાં પણ લોકો, પ્રથમ તીર્થંકર, ઋષભદેવનું પુજન કરતા હતા એમ દર્શાવવા માટે પુરાવો છે. જૈનધર્મ વર્ધમાન અને પાર્શ્વનાથ પહેલાં પણ પ્રવર્તમાન હતો એ વિષે શંકા નથી.

યજુર્વેદ ત્રણ તીર્થંકરોના નામ જણાવે છે. ઋષભ, અજિતનાથ અને અરિષ્ટનેમિ."[૧]

ઋગવેદની ઋચાઓમાંથી તેમના સૌથી જુના ટીકાકાર કાત્યાયન પોતાની સર્વાનુક્રમાણુકામાં, સદ્ગુરૂ શિષ્ય પોતાના વેદાર્થ દીપકામાં સાયન પોતાના ભાષ્યમાં-સર્વે, ઋષભપદનો વ્યક્તિવાચી નામ તરીકે સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ એ નામવાળી વ્યક્તિનો વિશિષ્ટ પરિચય આપતા નથી.[૨]

પરંતુ ડો. સર રાધાકૃષ્ણન, એમ માને છે કે વૈદિક ઉલ્લેખો સ્પષ્ટ રીતે અમુક જૈન તીર્થંકર દર્શાવે છે.

ગમે તેમ, એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે ઋચાઓમાં દર્શાવેલું નામ

---

૪. હિંદુ વિશ્વકોષ, પુસ્તક ૧, પા ૬૪ અને પુસ્તક ૩, પા. ૪૪૪.

૧. ભારતીય તત્વજ્ઞાન, પુસ્તક ૧, પા. ૨૮૭, (પ્રથમ આવૃત્તિ).

૨. સર્વાનુક્રમણિકા (લંડન) પા. ૧૬૪. આ બાબતમાં, શ્રી કામટાપ્રસા ("જૈન ધર્મના સ્થાપક કોણ હતા" માં—જે. એ-૧, ૨, P. ૨૧,' ટીકા ક છે, કે "એમ લાગે છે કે, તેઓને તેમના વિષે જ્ઞાન ન હતું અથવા ધાર્મિ દુશ્મનાવટને લીધે તેઓ એને પ્રગટ કરવા માંગતા ન હતા. તેમણે ખરે ધર્માંધપણાને લીધે વેદોમાં ઘણા ફેરફારો અને વધારાઓ કરેલા," (જે પ્રમા પરગીટર પણ એ. આઇ. એચ. ટી, પા. ૧૧ અને અસુર ભારત, પ્રસ્તાવના પ ૪ માં નિહાળે છે.)

ઋષભ નામના મહાપુરૂષનું સૂચન કરે છે અને જ્યાં સુધી એજ નામના
બીજા કોઈ મહા-પુરૂષનો નિર્દેશ ન મળે ત્યાં સુધી એમ કેવી રીતે
કહી શકાય કે જે મહાપુરૂષનો ઉલ્લેખ થયો છે તે જૈન તીર્થંકર
ઋષભ દેવ નથી ?

બીજા સુવિખ્યાત વિદ્વાન સ્વામિ વી પી. વડયાર, વેદરત્ન પણ
પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે અહીં નિર્દેશ કરેલી
વ્યક્તિ બીજી કોઇ નહિ પરંતુ જૈન તીર્થંકર ભગવાન ઋષભ દેવ છે.[૪]

કેટલાક પ્રમાણભૂત સંસ્કૃત અને હિન્દીના શબ્દકોષો પણ ઋષભ
શબ્દનો 'એ નામના પ્રથમ જૈન તીર્થંકર' એવો અર્થ આપે છે.[૧]
યજુર્વેદ સામવેદ અને વૈદિક સાહિત્યની બીજી શાખાઓ પણ તેમના
નામનો ઉલ્લેખ કરે છે.[૨]

ઉપરાંત, સ્વયં વેદોના ટીકાકારો એવો આગ્રહ રાખે છે કે
પુરાણોમાં દર્શાવેલા પ્રણાલિકાગત અહેવાલોની મદદથી વૈદિક પ્રણાલિકાઓ
વિષે ખુલાસો કરવો જોઇએ.[૩] અને આપણે જાણીએ છીએ કે આદિ
પુરાણ હરિવંશપુરાણ (પ્રકરણ ૮ ૫૫-૧૦૪) વગેરે જૈન પુરાણોમાં
જણાવેલાં ઋષભદેવના અહેવાલ મોટા ભાગના બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જોવામાં
આવતા અહેવાલોને બરાબર મળતા આવે છે.[૪] ભાગવતના ટીકાકાર

---

૩. ભારતીય તત્વજ્ઞાન. પા. ૨૮૭–ખાસ કરીને યજુર્વેદ.
૪. જૈન પથ પ્રદર્શક III, ૩. પા. ૧૦૬.
૧ શબ્દ, કલ્પદ્રુમ, શબ્દાર્થ ચિંતામણી, પદ્મચંદ્ર, કોષ, હિન્દી વિશ્વકોષ,
હિન્દી શબ્દસાગર (કાશી એન. પી. સભા), હિન્દી કક્ષા (ભાસ્કર ગ્રંથમાળા, ગોરત).
૨. ઋગવેદ (૧૦, ૧૨, ૧૬૬, ૮, ૮, ૨૪ વગેરે), યજુર્વેદ (૯, ૨૫;
૨૫, ૧૯ વગેરે) સામવેદ (૧,૧,૧૦૩) અને ટીકાઓ.
પંડિત ટોડરમલ (૧૮મો સદી) વેદો વગેરેમાંથી બીજાં કેટલાક ઉલ્લેખો
કહે છે જે વર્તમાન આવૃત્તિઓમાં દેખાતા નથી.
૩. પરગીટર અસુર ભારત, પ્રસ્તાવના પા. ૪.
૪. માર્કણ્ડેય પુરાણ (પ્ર. ૫૦ પા. ૧૫૦), કૂર્મપુરાણ, (પ્ર. ૪૧, પા. ૬૧),
અગ્નિ પુરાણ (પ્ર. ૧૦, પા. ૬૨), વાયુ પુરાણ (PtI, પ્ર. ૩૩, પા. ૫૨;
બ્રહ્માનંદ પુરાણ આનુસંગ પદ પ્ર. ૧૪, પા. ૨૪), વરાહ પુરાણ (પ્ર. ૭૪, પા.
૪૯), લિંગપુરાણ, (પ્ર. ૪૭ પા. ૧૮),

ગણાયા છે. તેઓ ભારતીય રાજા નાભિરાજાની રાણી, મરૂદેવીના ગ
જન્મેલા અને ભાગવતમાં બાવીસ અવતારોમાં આઠમા અવતાર તરી
ગણાયા છે.[૪]

ડો. સર રાધાકૃષ્ણન પણ એટલું સ્વીકારે છે કે, "ભાગવ
પુરાણ, જૈનધર્મના સ્થાપક ઋષભ હતા એ દ્રષ્ટિબિંદુ સ્વીકારે
ઇ. સ. પૂર્વે પ્રથમ સૈકા સુધીના પાછલા સમયમાં પણ લોકો, પ્ર
તીર્થંકર, ઋષભદેવનું પૂજન કરતા હતા એમ દર્શાવવા માટે પુરા
છે. જૈનધર્મ વર્ધમાન અને પાર્શ્વનાથ પહેલાં પણ પ્રવર્તમાન હ
એ વિષે શંકા નથી.

યજુર્વેદ ત્રણ તીર્થંકરોના નામ જણાવે છે. ઋષભ, અજિતન
અને અરિષ્ટનેમિ."[૧]

ઋગવેદની ઋચાઓમાંથી તેમના સૌથી જુના ટીકાકાર કાત્યા
પોતાની સર્વાનુક્રમણિકામાં, સદ્ગુરૂ શિષ્ય પોતાના વેદાર્થ દીપકા
સાયન પોતાના ભાષ્યમાં-સર્વે, ઋષભપદનો વ્યક્તિવાચી નામ ત
સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ એ નામવાળી વ્યક્તિનો વિશિષ્ટ પાર
આપતા નથી.[૨]

પરંતુ ડો. સર રાધાકૃષ્ણન, એમ માને છે કે વૈદિક ઉલ્લે
સ્પષ્ટ રીતે અમુક જૈન તીર્થંકર દર્શાવે છે.

ગમે તેમ, એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે ઋચાઓમાં દર્શાવેલું '

---

૪. હિંદુ વિશ્વકોષ, પુસ્તક ૧, પા ૬૪ અને પુસ્તક ૩, પા. ૪૪૪

૧. ભારતીય તત્વજ્ઞાન, પુસ્તક ૧, પા. ૨૮૭, (પ્રથમ આવૃત્તિ).

૨. સર્વાનુક્રમણિકા (લંડન) પા. ૧૬૪. આ બાબતમાં, શ્રી કામટાપ્ર
("જૈન ધર્મના સ્થાપક કોણ હતા" માં—જે. એ-૧, ૨, P. ૨૧,) ટીક
છે, કે "એમ લાગે છે કે, તેઓને તેમના વિષે જ્ઞાન ન હતું અથવા ધા
દુશ્મનાવટને લીધે તેઓ એને પ્રગટ કરવા માંગતા ન હતા. તેમણે ખ
ધર્માંધપણાને લીધે વેદોમાં ઘણા ફેરફારો અને વધારાઓ કરેલા," (જે પ્ર
પરગીટર પણ એ. આઇ. એચ. ટી, પા. ૧૧ અને અસુર ભારત, પ્રસ્તાવના
૪ માં નિહાળે છે.)

ઋષભ નામના મહાપુરૂષનું સૂચન કરે છે અને જ્યાં સુધી એજ નામના બીજા કોઈ મહા-પુરૂષનો નિર્દેશ ન મળે ત્યાં સુધી એમ કેવી રીતે કહી શકાય કે જે મહાપુરૂષનો ઉલ્લેખ થયો છે તે જૈન તીર્થંકર ઋષભ દેવ નથી ?

બીજા સુવિખ્યાત વિદ્વાન સ્વામિ વી પી. વડયાર, વેદરત્ન પણ પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે અહીં નિર્દેશ કરેલી વ્યક્તિ બીજી કોઇ નહિ પરંતુ જૈન તીર્થંકર ભગવાન ઋષભ દેવ છે.[૪]

કેટલાક પ્રમાણભૂત સંસ્કૃત અને હિન્દીના શબ્દકોષો પણ ઋષભ શબ્દનો 'એ નામના પ્રથમ જૈન તીર્થંકર' એવો અર્થ આપે છે.[૧] યજુર્વેદ સામવેદ અને વૈદિક સાહિત્યની બીજી શાખાઓ પણ તેમના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે.[૨]

ઉપરાંત, સ્વયં વેદોના ટીકાકારો એવો આગ્રહ રાખે છે કે પુરાણોમાં દર્શાવેલા પ્રણાલિકાગત અહેવાલોની મદદથી વૈદિક પ્રણાલિકાઓ વિષે ખુલાસો કરવો જોઇએ.[૩] અને આપણે જાણીએ છીએ કે આદિ પુરાણ હરિવંશપુરાણ (પ્રકરણ ૮ ૫૫-૧૦૪) વગેરે જૈન પુરાણોમાં જણાવેલા ઋષભદેવના અહેવાલ મોટા ભાગના બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જોવામાં આવતા અહેવાલોને બરાબર મળતા આવે છે.[૪] ભાગવતના ટીકાકાર

---

૩. ભારતીય તત્વજ્ઞાન. પા. ૨૮૭—ખાસ કરીને યજુર્વેદ.

૪. જૈન પથ પ્રદર્શક III, ૩. પા. ૧૦૬.

૧ શબ્દ, કલ્પદ્રુમ, શબ્દાર્થ ચિંતામણી, પદમચંદ્ર, કોષ, હિન્દી વિશ્વકોષ, હિન્દી શબ્દસાગર (કાશી એન. પી. સભા), હિન્દી કક્ષા (ભાસ્કર ગ્રંથમાળા, ગોરત).

૨. ઋગવેદ (૧૦, ૨, ૧૬૬, ૮, ૮, ૨૪ વગેરે), યજુર્વેદ (૯, ૨૫; ૨૫, ૧૯ વગેરે) સામવેદ (૩,૧,૧૦૩) અને ટીકાઓ.

પંડિત ટોડરમલ (૧૮મો સદી) વેદો વગેરેમાંથી બીજાં કેટલાક ઉલ્લેખો કહે છે જે વર્તમાન આવૃત્તિઓમાં દેખાતા નથી.

૩. પરગીટર અસુર ભારત, પ્રસ્તાવના પા. ૪.

૪. માર્કણ્ડેય પુરાણ (પ્ર. ૫૦ પા. ૧૫૦), કૂર્મપુરાણ, (પ્ર ૪૧, પા. ૬૧), અગ્નિ પુરાણ (પ્ર. ૧૦, પા. ૬૨), વાયુ પુરાણ (Pt I, પ્ર. ૩૩, પા. ૫૧: બ્રહ્માનંદ પુરાણ આનુસંગ પદ પ્ર. ૧૪, પા. ૨૪), વરાહ પુરાણ (પ્ર. ૭૪, પા. ૪૯), લિંગપુરાણ, (પ્ર. ૪૭ પા. ૬૮),

ગણાયા છે. તેઓ ભારતીય રાજા નાભિરાજાની રાણી. મરૂદેવીના
જન્મેલા અને ભાગવતમાં બાવીસ અવતારોમાં આઠમા અવતાર ત
ગણાયા છે."[૪]

ડૉ. સર રાધાકૃષ્ણન પણ એટલું સ્વીકારે છે કે, "ભાગ
પુરાણ, જૈનધર્મના સ્થાપક ઋષભ હતા એ દ્રષ્ટિબિંદુ સ્વીકારે
ઇ. સ. પુર્વે પ્રથમ સૈકા સુધીના પાછલા સમયમાં પણ લોકો, ૩
તીર્થંકર, ઋષભદેવનું પુજન કરતા હતા એમ દર્શાવવા માટે પુ
છે. જૈનધર્મ વર્ધમાન અને પાર્શ્વનાથ પહેલાં પણ પ્રવર્તમાન
એ વિષે શંકા નથી.

યજુર્વેદ ત્રણ તીર્થંકરોના નામ જણાવે છે. ઋષભ, અજિત
અને અરિષ્ટનેમિ."[૧]

ઋગવેદની ઋચાઓમાંથી તેમના સૌથી જુના ટીકાકાર કાત
પોતાની સર્વાનુક્રમાણિકામાં, સદ્ગુરૂ શિષ્ય પોતાના વેદાર્થ દી પ
સાયન પોતાના ભાષ્યમાં-સર્વે, ઋષભપદનો વ્યક્તિવાચી નામ
સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ એ નામવાળી વ્યક્તિનો વિશિષ્ટ પ
આપતા નથી.[૨]

પરંતુ ડૉ. સર રાધાકૃષ્ણન, એમ માને છે કે વૈદિક ઉ
સ્પષ્ટ રીતે અમુક જૈન તીર્થંકર દર્શાવે છે.

ગમે તેમ, એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે ઋચાઓમાં દર્શાવેલું

---

૪. હિંદુ વિશ્વકોષ, પુસ્તક ૧, પા ૬૪ અને પુસ્તક ૩, પા. ૪૪

૧. ભારતીય તત્વજ્ઞાન, પુસ્તક ૧, પા. ૨૮૭, (પ્રથમ આવૃત્તિ).

૨. સર્વાનુક્રમણિકા (લંડન) પા. ૧૬૪. આ બાબતમાં, શ્રી કામટા ("જૈન ધર્મના સ્થાપક કોણ હતા" માં—જે. એ-૧, ૨, P. ૨૧,) ટી છે, કે "એમ લાગે છે કે, તેઓને તેમના વિષે જ્ઞાન ન હતું અથવા દુશ્મનાવટને લીધે તેઓ એને પ્રગટ કરવા માંગતા ન હતા. તેમણે ધર્માંધપણાને લીધે વેદોમાં ઘણા ફેરફારો અને વધારાઓ કરેલા," (જે પરગીટર પણ એ. આઇ. એચ. ટી, પા. ૧૧ અને અસુર ભારત, પ્રસ્તાવ ૪ માં નિહાળે છે.)

ઋષભ નામના મહાપુરુષનું સૂચન કરે છે અને જ્યાં સુધી એજ ન
બીજા કોઈ મહા-પુરુષનો નિર્દેશ ન મળે ત્યાં સુધી એમ કેવી
કહી શકાય કે જે મહાપુરુષનો ઉલ્લેખ થયો છે તે જૈન તી
ઋષભ દેવ નથી ?

બીજા સુવિખ્યાત વિદ્વાન સ્વામી વી. પી. વડયાર, વેદ
પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે અહીં નિર્દેશ
અન્ય બીજો કોઈ નહિ પરંતુ જૈન તીર્થંકર ભગવાન ઋષભ દેવ

કેટલાક પ્રમાણભૂત સંસ્કૃત અને હિન્દીના શબ્દકોષો પણ
શબ્દનો 'એ નામના પ્રથમ જૈન તીર્થંકર' એવો અર્થ આપે
યજુર્વેદ સામવેદ અને વૈદિક સાહિત્યની બીજી શાખાઓ પણ
નામનો ઉલ્લેખ કરે છે.[2]

ઉપરાંત, સ્વયં વેદોના ટીકાકારો એવો આગ્રહ રાખે છે
પુરાણોમાં દર્શાવેલા પ્રણાલિકાગત અહેવાલોની મદદથી વૈદિક પ્રણાલિ
વિષે ખુલાસો કરવો જોઈએ.[3] અને આપણે જાણીએ છીએ કે
પુરાણ હરિવંશપુરાણ (પ્રકરણ ૮ ૫૫-૧૦૪) વગેરે જૈન પુરા
જણાવેલા ઋષભદેવના અહેવાલ મોટા ભાગના બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જે
આવતા અહેવાલોને બરાબર મળતા આવે છે.[4] ભાગવતના ટી

---

૩. ભારતીય તત્વજ્ઞાન. પા. ૨૮૭–ખાસ કરીને યજુર્વેદ.

૪. જૈન પથ પ્રદર્શક III, ૩. પા. ૧૦૬.

૧ શબ્દ, કલ્પદ્રુમ, શબ્દાર્થ ચિંતામણી, પદ્મચંદ્ર, કોષ, હિન્દી વિ
હિન્દી શબ્દસાગર (કાશી એન. પી. સભા), હિન્દી કક્ષા (ભાસ્કર ગ્રંથમાળા,

૨. ઋગ્વેદ (૧૦, ૧૨, ૧૬૬, ૮, ૮, ૨૪ વગેરે), યજુર્વેદ (૯
૨૫, ૧૯ વગેરે) સામવેદ (૧,૧,૧૦૩) અને ટીકાઓ.

પંડિત ટોડરમલ (૧૮મી સદી) વેદો વગેરેમાંથી બીજાં કેટલાક ઉ
કહે છે કે જે વર્તમાન આવૃત્તિઓમાં દેખાતા નથી.

૩. પરગીટર અસુર ભારત, પ્રસ્તાવના પા. ૪.

૪. માર્કણ્ડેય પુરાણ (પ્ર. ૫૦ પા. ૧૫૦), કૂર્મપુરાણ, (પ્ર ૪૧, પ
અગ્નિ પુરાણ (પ્ર. ૧૦, પા. ૬૨), વાયુ પુરાણ (PtI, પ્ર. ૩૩, પા
બ્રહ્માંડ પુરાણ આનુસંગ પદ પ્ર. ૧૪, પા. ૨૪), વરાહ પુરાણ (પ્ર. ૭૪

ણાયા છે. તેઓ ભારતીય રાજા નાભિરાજાની રાણી, મરુદેવીના પેટે જન્મેલા અને ભાગવતમાં ભારતીય અવતારોમાં આઠમા અવતાર તરીકે ગણાયા છે."[૪]

ડૉ. સર રાધાકૃષ્ણન પણ એટલું સ્વીકારે છે કે, "ભાગ પુરાણ, જૈનધર્મના સ્થાપક ઋષભ હતા એ હકીકતને સ્વીકારે ઇ. સ. પુર્વે પ્રથમ સૈકા સુધીના પાછલા સમયમાં પણ લોકો. ? તીર્થંકર, ઋષભદેવનું પૂજન કરતા હતા એમ દર્શાવવા માટે પુ છે. જૈનધર્મ વર્ધમાન અને પાર્શ્વનાથ પહેલાં પણ પ્રવર્તમાન એ વિષે શંકા નથી.

યજુર્વેદ ત્રણ તીર્થંકરોના નામ જણાવે છે. ઋષભ, અજિ અને અરિષ્ટનેમિ."[૧]

ઋગવેદની ઋચાઓમાંથી તેમના જોગી જુના ટીકાકાર કા પોતાની સર્વાનુક્રમણિકામાં, સદ્ગુરુ શિષ્ય પોતાના વેદાર્થ દી પ સાયન પોતાના ભાષ્યમાં–સર્વે, ઋષભદનો વ્યક્તિવાચી નામ સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ એ નામવાળી વ્યક્તિનો વિશિષ્ટ પ આપતા નથી.[૨]

પરંતુ ડૉ. સર રાધાકૃષ્ણન, એમ માને છે કે વૈદિક ઉ સ્પષ્ટ રીતે અમુક જૈન તીર્થંકર દર્શાવે છે.

ગમે તેમ, એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે ઋચાઓમાં દર્શાવેલું

---

૪. હિંદુ વિશ્વકોષ, પુસ્તક ૧, પા ૬૪ અને પુસ્તક ૩, પા. ૪

૧. ભારતીય તત્વજ્ઞાન, પુસ્તક ૧, પા. ૨૮૭, (પ્રથમ આવૃત્તિ).

૨. સર્વાનુક્રમણિકા (લંડન) પા. ૧૬૪. આ બાબતમાં, શ્રી કામટા ("જૈન ધર્મના સ્થાપક કોણ હતા" માં—જે. એ–૧, ૨, P. ૨૧,' ઈ છે, કે "એમ લાગે છે કે, તેઓને તેમના વિષે જ્ઞાન ન હતું અથવા દુશ્મનાવટને લીધે તેઓ એને પ્રગટ કરવા માંગતા ન હતા. તેમણે ધર્માંધપણાને લીધે વેદોમાં ઘણા ફેરફારો અને વધારાઓ કરેલા," (જે પરગીટર પણ એ. આઇ. એચ. ટી, પા. ૧૧ અને અસુર ભારત, પ્રસ્તાવ ૪ માં નિહાળે છે.)

ષભ નામના મહાપુરૂષનું સૂચન કરે છે અને જ્યાં સુધી એજ નામના
ાજા કોઈ મહા–પુરૂષનો નિર્દેશ ન મળે ત્યાં સુધી એમ કેવી રીતે
ી શકાય કે જે મહાપુરૂષનો ઉલ્લેખ થયો છે તે જૈન તીર્થંકર
ઋષભ દેવ નથી?

બીજા સુવિખ્યાત વિદ્વાન સ્વામિ વી પી. વડયાર, વેદરત્ન પણ
ોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે અહીં નિર્દેશ કરેલી
્યક્તિ બીજી કોઇ નહિ પરંતુ જૈન તીર્થંકર ભગવાન ઋષભ દેવ છે.[4]

કેટલાક પ્રમાણભૂત સંસ્કૃત અને હિન્દીના શબ્દકોષો પણ ઋષભ
શબ્દનો 'એ નામના પ્રથમ જૈન તીર્થંકર' એવો અર્થ આપે છે.[1]
યજુર્વેદ સામવેદ અને વૈદિક સાહિત્યની બીજી શાખાઓ પણ તેમના
નામનો ઉલ્લેખ કરે છે.[2]

ઉપરાંત, સ્વયં વેદોના ટીકાકારો એવો આગ્રહ રાખે છે કે
પુરાણોમાં દર્શાવેલા પ્રણાલિકાગત અહેવાલોની મદદથી વૈદિક પ્રણાલિકાઓ
વિષે ખુલાસો કરવો જોઇએ.[3] અને આપણે જાણીએ છીએ કે આદિ
પુરાણ હરિવંશપુરાણ (પ્રકરણ ૮ ૫૫–૧૦૪) વગેરે જૈન પુરાણોમાં
જણાવેલા ઋષભદેવના અહેવાલ મોટા ભાગના બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જોવામાં
આવતા અહેવાલોને બરાબર મળતા આવે છે.[4] ભાગવતના ટીકાકાર

૩. ભારતીય તત્વજ્ઞાન. પા. ૨૮૭–ખાસ કરીને યજુર્વેદ.

૪. જૈન પથ પ્રદર્શક III, ૩. પા. ૧૦૬.

૧ શબ્દ, કલ્પદ્રુમ, શબ્દાર્થ ચિંતામણી, પદ્મચંદ્ર, કોષ, હિન્દી વિશ્વકોષ,
હિન્દી શબ્દસાગર (કાશી એન. પી. સભા), હિન્દી કક્ષા (ભાસ્કર ગ્રંથમાળા, ગોરત).

૨. ઋગવેદ (૧૦, ૨, ૧૬૬, ૮, ૮, ૨૪ વગેરે), યજુર્વેદ (૯, ૨૫;
૨૫, ૧૯ વગેરે) સામવેદ (૧,૧,૧૦૩) અને ટીકાઓ.

પંડિત ટોડરમલ (૧૮ગો સદી) વેદો વગેરેમાંથી બીજા કેટલાક ઉલ્લેખો
કહે છે જે વર્તમાન આવૃત્તિઓમાં દેખાતા નથી.

૩. પરગીટર અસુર ભારત, પ્રસ્તાવના પા. ૪.

૪. માર્કણ્ડેય પુરાણ (પ્ર: ૫૦ પા: ૧૫૦), કૂર્મપુરાણ, (પ્ર ૪૧, પા.૬૧),
અગ્નિ પુરાણ (પ્ર. ૧૦, પા. ૬૨), વાયુ પુરાણ (*PtI*, પ્ર. ૩૩, પા. ૫૧:
બ્રહ્માનંદ પુરાણ આનુસંગ પદ પ્ર. ૧૪, પા. ૨૪), વરાહપુરાણ (પ્ર. ૭૪, પા:
૪૯), લિંગપુરાણ, (પ્ર. ૪૭ પા: ૬૮),

ઋષભ નામના મહાપુરુષનું સૂચન કરે છે અને જ્યાં સુધી એજ નામના
બીજા કોઈ મહા-પુરુષનો નિર્દેશ ન મળે ત્યાં સુધી એમ કેવી રીતે
કહી શકાય કે જે મહાપુરુષનો ઉલ્લેખ થયો છે તે જૈન તીર્થંકર
ઋષભ દેવ નથી ?

બીજા સુવિખ્યાત વિદ્વાન સ્વામિ વી પી. વડયાર, વેદરત્ન પણ
પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે અહીં નિર્દેશ કરેલી
વ્યક્તિ બીજી કોઇ નહિ પરંતુ જૈન તીર્થંકર ભગવાન ઋષભ દેવ છે.[૪]

કેટલાક પ્રમાણભૂત સંસ્કૃત અને હિન્દીના શબ્દકોષો પણ ઋષભ
શબ્દનો 'એ નામના પ્રથમ જૈન તીર્થંકર' એવો અર્થ આપે છે.[૧]
યજુર્વેદ સામવેદ અને વૈદિક સાહિત્યની બીજી શાખાઓ પણ તેમના
નામનો ઉલ્લેખ કરે છે.[૨]

ઉપરાંત, સ્વયં વેદોના ટીકાકારો એવો આગ્રહ રાખે છે કે
પુરાણોમાં દર્શાવેલા પ્રણાલિકાગત અહેવાલોની મદદથી વૈદિક પ્રણાલિકાઓ
વિષે ખુલાસો કરવો જોઇએ.[૩] અને આપણે જાણીએ છીએ કે આદિ
પુરાણ હરિવંશપુરાણ (પ્રકરણ ૮ ૫૫-૧૦૪) વગેરે જૈન પુરાણોમાં
જણાવેલા ઋષભદેવના અહેવાલ મોટા ભાગના બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જોવામાં
આવતા અહેવાલોને બરાબર મળતા આવે છે.[૪] ભાગવતના ટીકાકાર

---

૩. ભારતીય તત્વજ્ઞાન. પા. ૨૮૭–ખાસ કરીને યજુર્વેદ.
૪. જૈન પંથ પ્રદર્શક III; ૩. પા. ૧૦૬.
૧ શબ્દ, કલ્પદ્રુમ, શબ્દાર્થ ચિંતામણી, પદ્મચંદ્ર, કોષ, હિન્દી વિશ્વકોષ,
હિન્દી શબ્દસાગર (કાશી એન. પી. સભા), હિન્દી કક્ષા (ભાસ્કર ગ્રંથમાળા, ગોરત).
૨. ઋગવેદ (૧૦, ૨, ૧૬૬, ૮, ૮, ૨૪ વગેરે), યજુર્વેદ (૯, ૨૫;
૨૫, ૧૯ વગેરે) સામવેદ (૧,૧,૧૦૩) અને ટીકાઓ.
વેદો વગેરેમાંથી બીજા કેટલાક ઉલ્લેખો
પંડિત ટોડરમલ (૧૮મી સદી)
કહે છે જે વર્તમાન આવૃત્તિઓમાં દેખાતા નથી.
૩. પરગીટર અસુર ભારત, પ્રસ્તાવના પા. ૪.
૪. માર્કણ્ડેય પુરાણ (પ્ર: ૫૦ પા: ૧૫૦); કૂર્મપુરાણ, (પ્ર ૪૧, પા. ૬૧);
અગ્નિ પુરાણ (પ્ર. ૧૦, પા. ૬૨), વાયુ પુરાણ (Ptl, પ્ર. ૩૩, પા. ૫૧:
બ્રહ્માનંદ પુરાણ આનુસંગ પદ પ્ર. ૧૪, પા. ૨૪), વરાહ પુરાણ (પ્ર. ૭૪, પા.
૪૯), લિંગપુરાણ, (પ્ર. ૪૭ પા. ૬૮),

ગણાયા છે. તેઓ ભારતીય રાજા નાભિરાજાની રાણી, મરૂદેવીના પેટે જન્મેલા અને ભાગવતમાં બાવીસ અવતારોમાં આઠમા અવતાર તરીકે ગણાયા છે."[૪]

ડો. સર રાધાકૃષ્ણન પણ એટલું સ્વીકારે છે કે, "ભાગવત-પુરાણ, જૈનધર્મના સ્થાપક ઋષભ હતા એ દ્રષ્ટિબિંદુ સ્વીકારે છે. ઇ. સ. પૂર્વે પ્રથમ સૈકા સુધીના પાછલા સમયમાં પણ લોકો, પ્રથમ તીર્થંકર, ઋષભદેવનું પૂજન કરતા હતા એમ દર્શાવવા માટે પુરાવો છે. જૈનધર્મ વર્ધમાન અને પાર્શ્વનાથ પહેલાં પણ પ્રવર્તમાન હતો એ વિષે શંકા નથી.

યજુર્વેદ ત્રણ તીર્થંકરોના નામ જણાવે છે. ઋષભ, અજિતનાથ અને અરિષ્ટનેમિ."[૧]

ઋગવેદની ઋચાઓમાંથી તેમના સૌથી જુના ટીકાકાર કાત્યાયન પોતાની સર્વાનુક્રમણિકામાં, સદ્‌ગુરૂ શિષ્ય પોતાના વેદાર્થ દીપકામાં સાયન પોતાના ભાષ્યમાં-સર્વે, ઋષભપદનો વ્યક્તિવાચી નામ તરીકે સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ એ નામવાળી વ્યક્તિનો વિશિષ્ટ પરિચય આપતા નથી.[૨]

પરંતુ ડો. સર રાધાકૃષ્ણન, એમ માને છે કે વૈદિક ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ રીતે અમુક જૈન તીર્થંકર દર્શાવે છે.

ગમે તેમ, એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે ઋચાઓમાં દર્શાવેલું નામ

---

૪. હિંદુ વિશ્વકોષ, પુસ્તક ૧, પા ૬૪ અને પુસ્તક ૩, પા. ૪૪૪.

૧. ભારતીય તત્વજ્ઞાન, પુસ્તક ૧, પા. ૨૮૭, (પ્રથમ આવૃત્તિ).

૨. સર્વાનુક્રમણિકા (લંડન) પા. ૧૬૪. આ બાબતમાં, શ્રી કામતાપ્રસાદ ("જૈન ધર્મના સ્થાપક કોણ હતા" માં—જો. એ-૧, ૨, P. ૨૧,' ટીકા કરે છે, કે "એમ લાગે છે કે, તેઓને તેમના વિષે જ્ઞાન ન હતું અથવા ધાર્મિક દુસ્મનાવટને લીધે તેઓ એને પ્રગટ કરવા માંગતા ન હતા. તેમણે ખરેખર ધર્માંધપણાને લીધે વેદોમાં ઘણા ફેરફારો અને વધારાઓ કરેલા," (જો પ્રમાણ પરગીટર પણ એ. આઇ. એચ. ટી, પા. ૧૧ અને અસુર ભારત, પ્રસ્તાવના પ ૪ માં નિહાળે છે.)

છે અને જ્યાં સુધી એજ નામના
ઋષભ નામના મહાપુરુષનું સૂચન કરે છે અને જ્યાં સુધી એમ કેવી રીતે
બીજા કોઈ મહા–પુરુષનો નિર્દેશ ન મળે ત્યાં સુધી એમ કેવી રીતે
કહી શકાય કે જે મહાપુરુષનો ઉલ્લેખ થયો છે તે જૈન તીર્થંકર
ઋષભ દેવ નથી ?

બીજા સુવિખ્યાત વિદ્વાન સ્વામિ વી પી. વડયાર, વેદરત્ન પણ
પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે અહીં નિર્દેશ કરેલી
વ્યક્તિ બીજી કોઇ નહિ પરંતુ જૈન તીર્થંકર ભગવાન ઋષભ દેવ છે.[૪]

કેટલાક પ્રમાણભૂત સંસ્કૃત અને હિન્દીના શબ્દકોષો પણ ઋષભ
શબ્દનો 'એ નામના પ્રથમ જૈન તીર્થંકર' એવો અર્થ આપે છે.[૧]
યજુર્વેદ સામવેદ અને વૈદિક સાહિત્યની બીજી શાખાઓ પણ તેમના
નામનો ઉલ્લેખ કરે છે.[૨]

ઉપરાંત, સ્વયં વેદોના ટીકાકારો એવો આગ્રહ રાખે છે કે
પુરાણોમાં દર્શાવેલા પ્રણાલિકાગત અહેવાલોની મદદથી વૈદિક પ્રણાલિકાઓ
વિષે ખુલાસો કરવો જોઇએ.[૩] અને આપણે જાણીએ છીએ કે આદિ
પુરાણ હરિવંશપુરાણ (પ્રકરણ ૮ ૫૫–૧૦૪) વગેરે જૈન પુરાણોમાં
જણાવેલા ઋષભદેવના અહેવાલ મોટા ભાગના બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જોવામાં
આવતા અહેવાલોને બરાબર મળતા આવે છે.[૪] ભાગવતના ટીકાકાર

ખાસ કરીને યજુર્વેદ.

૩. ભારતીય તત્વજ્ઞાન. પા. ૨૮૭–
૪. જૈન પથ પ્રદર્શક III, ૩. પા. ૧૦૬.

૧ શબ્દ, કલ્પદ્રુમ, શબ્દાર્થ ચિંતામણી, પદ્મચંદ્ર, કોષ, હિન્દી વિશ્વકોષ,
હિન્દી શબ્દસાગર (કાશી એન. પી. સભા), હિન્દી કક્ષા (ભાસ્કર ગ્રંથમાળા, ગૌરત).

૨. ઋગવેદ (૧૦, ૨, ૧૬૬, ૮, ૮, ૨૪ વગેરે), યજુર્વેદ (૯, ૨૫;
૨૫, ૧૯ વગેરે) સામવેદ (૧,૧,૧૦૩) અને ટીકાઓ.

પંડિત ટોડરમલ (૧૮મી સદી) વેદો વગેરેમાંથી બીજાં કેટલાક ઉલ્લેખો
કહે છે જે વર્તમાન આવૃત્તિઓમાં દેખાતા નથી.

૩. પરગીટર અસુર ભારત, પ્રસ્તાવના પા. ૪.

૪. માર્કણ્ડેય પુરાણ (પ્ર. ૫૦ પા. ૧૫૦), કૂર્મપુરાણ, (પ્ર ૪૧, પા. ૬૧),
અગ્નિ પુરાણ (પ્ર. ૧૦, પા. ૬૨), વાયુ પુરાણ (*Pt I*, પ્ર. ૩૩, પા. ૫૧
બ્રહ્માનંદ પુરાણ આનુસંગ પદ પ્ર. ૧૪, પા. ૨૪), વરાહ પુરાણ (પ્ર. ૭૪, પા.
૪૯), લિંગપુરાણ, (પ્ર. ૪૭ પા. ૬૮),

ષભ નામના મહાપુરૂષનું સૂચન કરે છે અને જ્યાં સુધી એજ નામના
ીજા કોઈ મહા-પુરૂષનો નિર્દેશ ન મળે ત્યાં સુધી એમ કેવી રીતે
હી શકાય કે જે મહાપુરૂષનો ઉલ્લેખ થયો છે તે જૈન તીર્થંકર
ઋષભ દેવ નથી ?

બીજા સુવિખ્યાત વિદ્વાન સ્વામ વી પી. વડયાર, વેદરત્ન પણ
પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે અહીં નિર્દેશ કરેલી
વ્યક્તિ બીજી કોઇ નહિ પરંતુ જૈન તીર્થંકર ભગવાન ઋષભ દેવ છે.[૪]

કેટલાક પ્રમાણભૂત સંસ્કૃત અને હિન્દીના શબ્દકોષો પણ ઋષભ
શબ્દનો 'એ નામના પ્રથમ જૈન તીર્થંકર' એવો અર્થ આપે છે.[૧]
યજુર્વેદ સામવેદ અને વૈદિક સાહિત્યની બીજી શાખાઓ પણ તેમના
નામનો ઉલ્લેખ કરે છે.[૨]

ઉપરાંત, સ્વયં વેદોના ટીકાકારો એવો આગ્રહ રાખે છે કે
પુરાણોમાં દર્શાવેલા પ્રણાલિકાગત અહેવાલોની મદદથી વૈદિક પ્રણાલિકાઓ
વિષે ખુલાસો કરવો જોઇએ.[૩] અને આપણે જાણીએ છીએ કે આદિ
પુરાણ હરિવંશપુરાણ (પ્રકરણ ૮ ૫૫-૧૦૪) વગેરે જૈન પુરાણોમાં
જણાવેલા ઋષભદેવના અહેવાલ મોટા ભાગના બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જોવામાં
આવતા અહેવાલોને બરાબર મળતા આવે છે.[૪] ભાગવતના ટીકાકાર

૩. ભારતીય તત્વજ્ઞાન. પા. ૨૮૭-ખાસ કરીને યજુર્વેદ.

૪. જૈન પથ પ્રદર્શક III, ૩. પા. ૧૦૬.

૧ શબ્દ, કલ્પદ્રુમ, શબ્દાર્થ ચિંતામણી, પદ્મચંદ્ર, કોષ, હિન્દી વિશ્વકોષ, હિન્દી શબ્દસાગર (કાશી એન. પી. સભા), હિન્દી કક્ષા (ભાસ્કર ગ્રંથમાળા, ગોરત).

૨. ઋગવેદ (૧૦, ૨, ૧૬૬, ૮, ૮, ૨૪ વગેરે), યજુર્વેદ (૯, ૨૫; ા, ૧૯ વગેરે) સામવેદ (૧,૧,૧૦૩) અને ટીકાઓ.

પંડિત ટોડરમલ (૧૮ગો સદી) વેદો વગેરેમાંથી બીજા કેટલાક ઉલ્લેખો ટાંકે છે જે વર્તમાન આવૃત્તિઓમાં દેખાતા નથી.

૩. પરગીટર અસુર ભારત, પ્રસ્તાવના પા. ૪.

૪. માર્કણ્ડેય પુરાણ (પ્ર. ૫૦ પા. ૧૫૦), કૂર્મપુરાણ, (પ્ર ૪૧, પા.૬૧), અગ્નિ પુરાણ (પ્ર. ૧૦, પા. ૬૨), વાયુ પુરાણ (PtI, પ્ર. ૩૩, પા. ૫૨), બ્રહ્માનંદ પુરાણ આનુસંગ પદ પ્ર. ૧૪, પા. ૨૪), વરાહ પુરાણ (પ્ર. ૭૪, પા. ૪૯), લિંગપુરાણ, (પ્ર. ૪૭ પા. ૬૮),

ગણાયા છે. તેઓ ભારતીય રાજા નાભિરાજાની રાણી, મરૂદેવી
જન્મેલા અને ભાગવતમાં બાવીસ અવતારોમાં આઠમા અવતાર
ગણાયા છે."[૪]

ડૉ. સર રાધાકૃષ્ણન પણ એટલું સ્વીકારે છે કે, "ભા
પુરાણ, જૈનધર્મના સ્થાપક ઋષભ હતા એ દ્રષ્ટિબિંદુ સ્વીકારે
ઇ. સ. પૂર્વે પ્રથમ સૈકા સુધીના પાછલા સમયમાં પણ લોકો, ૩
તીર્થંકર, ઋષભદેવનું પૂજન કરતા હતા એમ દર્શાવવા માટે પુર
છે. જૈનધર્મ વર્ધમાન અને પાર્શ્વનાથ પહેલાં પણ પ્રવર્તમાન હ
એ વિષે શંકા નથી.

યજુર્વેદ ત્રણ તીર્થંકરોના નામ જણાવે છે. ઋષભ, અજિતના
અને અરિષ્ટનેમિ."[૧]

ઋગવેદની ઋચાઓમાંથી તેમના સૌથી જુના ટીકાકાર કાત્યાયન
પોતાની સર્વાનુક્રમણિકામાં, સદ્ગુરૂ શિષ્ય પોતાના વેદાર્થ દીપિકામાં,
સાયન પોતાના ભાષ્યમાં-સર્વે, ઋષભપદનો વ્યક્તિવાચી નામ તરીકે
સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ એ નામવાળી વ્યક્તિનો વિશિષ્ટ પરિચય
આપતા નથી.[૨]

પરંતુ ડૉ. સર રાધાકૃષ્ણન, એમ માને છે કે વૈદિક ઉલ્લેખો
ષ્ટ રીતે અમુક જૈન તીર્થંકર દર્શાવે છે.

ગમે તેમ, એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે ઋચાઓમાં દર્શાવેલું નામ

૪. હિંદુ વિશ્વકોષ, પુસ્તક ૧, પા ૬૪ અને પુસ્તક ૩, પા. ૪૪૪.
૧. ભારતીય તત્વજ્ઞાન, પુસ્તક ૧, પા. ૨૮૭, (પ્રથમ આવૃત્તિ).
૨. સર્વાનુક્રમણિકા (લંડન) પા. ૧૬૪. આ બાબતમાં, શ્રી કામતાપ્રસાદ,
ધર્મના સ્થાપક કોણ હતા" માં—જે. એ-૧, ૨, P. ૨૧, ટીકા કરે
"એમ લાગે છે કે, તેઓને તેમના વિષે જ્ઞાન ન હતું અથવા ધા
તને લીધે તેઓ એને પ્રગટ કરવા માંગતા ન હતા. તેમણે ખરે
ણાને લીધે વેદોમાં ઘણા ફેરફારો અને વધારાઓ કરેલા," (જે પ્રમા
પણ એ. અ.ઇ. એચ. ટી, પા. ૧૧ અને અસુર ભારત, પ્રસ્તાવના પા.
વાળે છે.)

ઋષભ નામના મહાપુરુષનું સૂચન કરે છે અને જ્યાં સુધી એજ નામના બીજા કોઈ મહા-પુરુષનો નિર્દેશ ન મળે ત્યાં સુધી એમ કેવી રીતે કહી શકાય કે જે મહાપુરુષનો ઉલ્લેખ થયો છે તે જૈન તીર્થંકર ઋષભ દેવ નથી ?

બીજા સુવિખ્યાત વિદ્વાન સ્વા. મ. વી. પી. વડચાર, વેદરત્ન પણ પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે અહીં નિર્દેશ કરેલી વ્યક્તિ બીજી કોઇ નહિ પરંતુ જૈન તીર્થંકર ભગવાન ઋષભ દેવ છે.[૪]

કેટલાક પ્રમાણભૂત સંસ્કૃત અને હિન્દીના શબ્દકોષો પણ ઋષભ શબ્દનો 'એ નામના પ્રથમ જૈન તીર્થંકર' એવો અર્થ આપે છે.[૧] યજુર્વેદ સામવેદ અને વૈદિક સાહિત્યની બીજી શાખાઓ પણ તેમના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે.[૨]

ઉપરાંત, સ્વયં વેદોના ટીકાકારો એવો આગ્રહ રાખે છે કે પુરાણોમાં દર્શાવેલા પ્રણાલિકાગત અહેવાલોની મદદથી વૈદિક પ્રણાલિકાઓ વિષે ખુલાસો કરવો જોઇએ.[૩] અને આપણે જાણીએ છીએ કે આદિ પુરાણ હરિવંશપુરાણ (પ્રકરણ ૮ ૫૫-૧૦૪) વગેરે જૈન પુરાણોમાં જણાવેલા ઋષભદેવના અહેવાલ મોટા ભાગના બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જોવામાં આવતા અહેવાલોને બરાબર મળતા આવે છે.[૪] ભાગવતના ટીકાકાર

---

૩. ભારતીય તત્વજ્ઞાન. પા. ૨૮૭–ખાસ કરીને યજુર્વેદ.

૪. જૈન પથ પ્રદર્શક III, ૩. પા. ૧૦૬.

૧ શબ્દ, કલ્પદ્રુમ, શબ્દાર્થ ચિંતામણી, પદ્મચંદ્ર, કોષ, હિન્દી વિશ્વકોષ, હિન્દી શબ્દસાગર (કાશી એન. પી. સભા), હિન્દી કક્ષા (ભાસ્કર ગ્રંથમાળા, ગોરત).

૨. ઋગવેદ (૧૦, ૧૨, ૧૬૬, ૮, ૮, ૨૪ વગેરે), યજુર્વેદ (૯, ૨૫; ૨૫, ૧૯ વગેરે) સામવેદ (૧,૧,૧૦૩) અને ટીકાઓ.

પંડિત ટોડરમલ (૧૮મી સદી) વેદો વગેરેમાંથી બીજાં કેટલાક ઉલ્લેખો કહે છે જે વર્તમાન આવૃત્તિઓમાં દેખાતા નથી.

૩. પરગીટર અસુર ભારત, પ્રસ્તાવના પા. ૪.

૪. માર્કણ્ડેય પુરાણ (પ્ર. ૫૦ પા: ૧૫૦), કૂર્મપુરાણ, (પ્ર ૪૧, પા. ૬૧), અગ્નિ પુરાણ (પ્ર. ૧૦, પા. ૬૨), વાયુ પુરાણ (Pt I, પ્ર. ૩૩, પા. ૫૧), બ્રહ્માનંદ પુરાણ આનુસંગ પદ પ્ર. ૧૪, પા. ૨૪), વરાહ પુરાણ (પ્ર. ૭૪, પા. ૪૯), લિંગપુરાણ, (પ્ર. ૪૭ પા. ૬૮),

ગણાયા છે. તેઓ ભારતીય રાજા નાભિરાજાની રાણી, મરૂદેવીના પેટે જન્મેલા અને ભાગવતમાં બાવીસ અવતારોમાં આઠમા અવતાર તરીકે ગણાયા છે.''[૪]

ડો. સર રાધાકૃષ્ણન પણ એટલું સ્વીકારે છે કે, "ભાગવત-પુરાણ, જૈનધર્મના સ્થાપક ઋષભ હતા એ દ્રષ્ટિબિંદુ સ્વીકારે છે. ઇ. સ. પૂર્વે પ્રથમ સૈકા સુધીના પાછલા સમયમાં પણ લોકો, પ્રથમ તીર્થંકર, ઋષભદેવનું પૂજન કરતા હતા એમ દર્શાવવા માટે પુરાવો છે. જૈનધર્મ વર્ધમાન અને પાર્શ્વનાથ પહેલાં પણ પ્રવર્તમાન હતો એ વિષે શંકા નથી.

યજુર્વેદ ત્રણ તીર્થંકરોના નામ જણાવે છે. ઋષભ, અજિતનાથ અને અરિષ્ટનેમિ."[૧]

ઋગવેદની ઋચાઓમાંથી તેમના સૌથી જુના ટીકાકાર કાત્યાયન પોતાની સર્વાનુક્રમણિકામાં, સદ્‌ગુરૂ શિષ્ય પોતાના વેદાર્થ દીપકામાં, સાયન પોતાના ભાષ્યમાં–સર્વે, ઋષભપદનો વ્યક્તિવાચી નામ તરીકે સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ એ નામવાળી વ્યક્તિનો વિશિષ્ટ પરિચય આપતા નથી.[૨]

પરંતુ ડો. સર રાધાકૃષ્ણન, એમ માને છે કે વૈદિક ઉલ્લેખો સ્પષ્ટ રીતે અમુક જૈન તીર્થંકર દર્શાવે છે.

ગમે તેમ, એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે ઋચાઓમાં દર્શાવેલું નામ

---

૪. હિંદુ વિશ્વકોષ, પુસ્તક ૧, પા ૬૪ અને પુસ્તક ૩, પા. ૪૪૪.

૧. ભારતીય તત્વજ્ઞાન, પુસ્તક ૧, પા. ૨૮૭, (પ્રથમ આવૃત્તિ).

૨. સર્વાનુક્રમણિકા (લંડન) પા. ૧૬૪. આ બાબતમાં, શ્રી કામટાપ્રસાદ, ("જૈન ધર્મના સ્થાપક કોણ હતા" માં—જે. એ–૧, ૨, P. ૨૧,) ટીકા કરે છે, કે "એમ લાગે છે કે, તેઓને તેમના વિષે જ્ઞાન ન હતું અથવા ધાર્મિક દુશ્મનાવટને લીધે તેઓ એને પ્રગટ કરવા માંગતા ન હતા. તેમણે ખરેખર ધર્માંધપણાને લીધે વેદોમાં ઘણા ફેરફારો અને વધારાઓ કરેલા," (જે પ્રમાણે પરગીટર પણ એ. આઇ. એચ. ટી, પા. ૧૧ અને અસુર ભારત, પ્રસ્તાવના પા. ૪ માં નિહાળે છે.)

પંડિત જવાલાપ્રસાદ મિશ્ર એમ ભારપૂર્વક નિશ્ચિતપણે જણાવે છે કે, "ઋષભદેવ, અવતાર, ભગવાન અગ્નિન્ધર (બ્રહ્માના પુત્ર, મનુના પૌત્ર)ના પૌત્ર અને નાભિ અને સુદેવીના પુત્ર હતા.

તેમણે યોગનો પ્રચાર કર્યો, અને તેમને મહાન સાધુઓએ વંદન કર્યું, અને તેમણે જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો"[1]

હકિકતમાં, જૈન ધર્મના સ્થાપક ઋષભદેવ વિષે,[2] વિવિધ પ્રણાલિકાઓમાં આવી એક મતિમાં એક સૂત્રતા એટલે દરજ્જે પ્રવર્તે છે કે તેની વાસ્તવિકતા વિષે શંકા ન થઇ શકે, કારણ જે રીતે પ્રાધ્યાપક સ્ટીવનસને ટીકા કરી છે, તે રીતે, "જૈનો અને બ્રાહ્મણો સંમત થતા હોય એવું ભાગ્યે જ બને છે, અને આ પ્રસંગે તેઓ જે રીતે વર્તે છે તે વિષે તેમનું બહુમાન કરવામાં આપણે શા માટે પાછા પડવું જોઇએ. તે મને સમજાતું નથી.

આમ ઉપસંહારમાં બેરીસ્ટર સંપટરાય ના શબ્દોમાં "ખુદ હિન્દુ ધર્મે જૈન ધર્મનું પ્રાચીનપણું અને તેના સંસ્થાપક ઋષભદેવનો હંમેશાં સ્વીકાર કર્યો છે, અને એ વિષે કોઇ દિવસ વિરોધ

વિષ્ણુપુરાણ (Pt II, પ્ર. ૧, પા. ૭૭). સ્કંદપુરાણ (પ્ર. ૩૭, મહેશ્વર ખંડના કૌમારખંડના પા. ૧૪૮), નારદીયપુરાણ (અવતાર વર્ણન, V. ૫૪), ભાગવતપુરાણ (૫-૫-૨૮, ૫-૫-૩, ૫-૫-૩૨) ગરૂડપુરાણ (પ્ર. ૧, પા. ૧) શિવપુરાણ (પ્ર-૪, પા. ૨૪૧), વળી "કલ્યાણ" શાન્તાંક નં. ૧૨, ૧, પા. ૨૩૪).

૧. ભાગવત (હિન્દી આવૃત્તિ ૨, ૭, ૯, ૧૦),

૨. ધમ્મપદ, પટશાસ્ત્ર, ન્યાયબિંદુ વગેરે જુના પ્રખ્યાત બૌદ્ધ ગ્રંથો પણ ઋષભનો પ્રથમ જૈન તીર્થંકર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. અવેસ્તાન ભાષામાં પણ "અર્હત" અને ઋષભ શબ્દો જોવા મળે છે. અવેસ્તાન શબ્દકોષ પ્રમાણે, ઋષભ એટલે મનુષ્ય નાયક; અથવા આખલો. આ અર્થો જૈન શબ્દોના અર્થ સાથે મળતા આવે છે. એમાં આખલો ઋષભનું વિશિષ્ટ ચિહ્ન છે. શ્રી ગોવિંદપાઇ એમ સાબિત કરે છે કે. આ શબ્દનો અવેસ્તાન ઉપયોગ અતિ પ્રાચીન છે. (જુઓ આ.ઈ. એચ. ક્યુ.—III, પા. ૪૭૩-૪૭૫).

સામાન્ય નામે ઓળખાતી. અર્વાચીન વિદ્વાનો સામાન્ય રીતે નિર્ગ્રંથન
દ્રાવિડિયન એવા વ્યાપક શબ્દથી ઓળખાણ આપવાનું પસંદ કરે છે.
ઋષભે માનવ અને વિદ્યાધરો બન્નેમાં એકી સાથે ધર્મપ્રચાર કર્યો.
તેમના પુત્ર ભરત ભારતના પ્રથમ સમ્રાટ હતા અને તેમના નામ
ઉપરથી રાષ્ટ્ર ભારતવર્ષ તરીકે અને તેમનો વંશ ભારતો તરીકે જાણીતો
થયો.[1] તે પહેલાં, આ મુલક અજનાભ અથવા હિમવર્ષ તરીકે
જાણીતો હતો અયોધ્યા, ઋષભના જન્મ સ્થળવાળું ભારતનું પ્રથમ
નગર અને ભારત સરકારનું કેન્દ્ર ગજપુર (જે પાછળથી હસ્તિનાગપુર
તરીકે ઓળખાયું) બીજા કેટલાક નગરો અને રાષ્ટ્રો થોડા વખતમાં
અસ્તિત્વમાં આવ્યા.

પરંતુ કેટલાક વિદ્વાનો હજીપણ એવું માનવા લલચાય છે કે
દુષ્યંત અને શકુંતલા (જેઓ કાલિદાસને લીધે વિખ્યાત બન્યા છે)ન
પુત્ર કુરુવંશી સર્વદમન અથવા હસ્તિનાગપુરના ભરત, આ દેશન
ભારતના નામ માટે કારણ ભૂત હતા.

પરંતુ, એવું વ્યાપક પ્રમાણ જોવા મળે છે કે શંકુતલાના પુ
નાં જન્મ પહેલાં, અરે એટલું જ નહિ. પરંતુ એ વંશના મૂળ પિત
પુરૂના કરતાંયે જુના સમયમાં આ મુલક ભારત વર્ષ તરીકે જાણીત
હતો અને તેના વતનીઓ ભારતો કહેવાતા.

કેવળ જૈન પ્રણાલિકાઓજ નહિ. પરંતુ લગભગ બધાજ બ્રાહ્મ
પુરાણો એ હકીકતનું સમર્થન કરે છે કે નાભિના પુત્ર ઋષભના પુ
ભરતના નામ ઉપરથી મુલકનું નામ ભારત પડેલું.[1] આ ઘટના
લગતા ઉલ્લેખો વેદો તેમજ વૈદિક સાહિત્યની બીજી શાખાઓમાં પ
જોવા મળે છે.[2] પ્રાધ્યાપક જે. સી. વિદ્યાલંકાર જણાવે છે, "શકુંત
અને દુષ્ટાંતના પુત્ર ભરતના નામ ઉપરથી આપણા દેશનું નામ ભાર
વર્ષ પડયું એમ માનવાની આપણને લાલચ થાય છે. પરંતુ આ ના
તો કોઇક પ્રાગ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ અથવા દંતકથામાં આવતા મનુ

૧. વ્યાવહારિક માર્ગ. અને જૈનધર્મના સ્થાપક ભગવાન ઋષભદેવ.
૨. ધર્મકા આદિ પ્રવર્તક.

ગ્રંથ તરીકે ગણવામાં આવે છે. પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમ બંનેના મોટા ભાગના વિદ્વાનોએ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦ અને ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ અથવા ૧૫૦૦ વગેરેના લાંબા સમય દરમ્યાન કોઈક ગાળામાં, એક બીજાથી નિરાળી ઋચાઓ રચવામાં આવી હોય તેમ મનાય છે. ભારતની વાયવ્ય સરહદ ઉપરથી ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ થી ૨૫૦૦ સુધીના ગાળામાં વૈદિક આર્યો પ્રવેશ્યા હોય તેમ મનાય છે.[1] ઋષભદેવ અને તેમના પુત્ર ચક્રવર્તી સમ્રાટ ભરત આ સમય પહેલાં ઘણા જુના કાળમાં સ્પષ્ટ રીતે થઈ ગયા છે. પ્રાધ્યાપક એસ. શ્રીકંઠ શાસ્ત્રી ઓછામાં ઓછા ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦,૦૦૦ વર્ષો પહેલાં જૈન પ્રણાલિકા-ઓનું પ્રાચીન તત્વ દર્શાવે છે. અને ભારપૂર્વક છે કે જૈન ધર્મનું અસલ સ્થાન ચોક્કસ રીતે ક્યાંક ભારતવર્ષમાં હતું. પરંતુ સાથે સાથે એજ વખતે તે એમ પણ માનવા પ્રેરાય છે કે વેદોની યજ્ઞવિધિની શરૂઆત પહેલાં જૈનધર્મ અસલી આર્ય સંસ્કૃતિનો અસલ તણખો હોઇ શકે.[2]

સિંધુનદીની ખીણમાં ખોદકામ કરતાં મળી આવેલી મોહન જો ડેરો અને હરપ્પા સંસ્કૃતિની યુગ પ્રવર્તક પ્રાગ ઐતિહાસિક ઘટના જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા વિષે નવો અને અર્થપૂર્ણ પ્રકાશ પાથરે છે. સરજોન માર્શલ ભારપુર્વક જણાવે છે કે. "સિંધુ નદી અને વૈદિક સંસ્કૃતિની તુલના અસંદિગ્ધ પણે દર્શાવે છે કે તેઓમાં એક બીજા સાથે કોઈ સબંધ ન હતો. ઔપચારિક રીતે વૈદિક ધર્મ મૂર્તિપૂજાની વિરુદ્ધ છે. મોહન–જો–ડેરો અને હરપ્પામાં મૂર્તિપૂજા દરેક જગાએ જણાય છે. મોહન-જો-ડેરોના ઘરોમાં અગ્નિની વેદી સ્પષ્ટ રીતે જણાતી નથી[1]

---

૧. "ભરત ઔર ભારત" અને ભારતકા આદિ સમ્રાટ."

૨, એન. એલ. ડે—પ્રાચીન ભારતનો જ્યોગ્રાફીનો શબ્દકોષ. Pt. ૧, કલકત્તા, ૧૮૯૯.

૧. જુઓ પા. ૪૩ નોંધ ૪. કલ્યાણનો અંક માર્કણ્ડેય બ્રહ્મપુરાણ XXI, પા. ૨૫૧.

૨. જુઓ પા. ૪૬, નોંધ ૧.

૩. બી. આઈ, આર—પા. ૧૪૬–૩૪૩.

૧. તિલક—(આર્યો અને ઓરિયનનું પ્રાચીન આર્કટિક ગૃહ), જેકોબી, વીન્ટરનીટઝ, મેકસમુલર, મજમુદાર, રંગાચાર્ય વગેરે વગેરે.

મોહન જો ડેરોમાં યોગિઓ સિવાય બીજી ન હોય એવી નગ્ન
ાકૃતિઓ શોધી કાઢવામાં આવી છે.[૨] અને નગ્નપણું એ જૈન શ્રમ-
ણોનું એક લક્ષણ છે.[૩] ઋષભપ્રભુ પોતે નગ્ન સ્વરૂપે વિચરતા
અને તેમની પ્રતિમાઓ પણ નગ્ન સ્વરૂપે આ રીતે દર્શાવાય છે. ઋ
સંહિતામાં પણ, "मुनय: वातवसना." એવો ઉલ્લેખ આવે છે. એ
ડો. એ વેબર પ્રમાણે મહાન સિકંદરના સમયના ભારતીય જીમ્ને
જૈન સાધુઓ જ હોવા જોઇએ
સોફીસ્ટના જાણીતા અહેવાલો પ્રમાણે, જૈન સાધુઓ જ હોવા જોઇએ

હવે મોહન જો ડેરોની આ નગ્ન યૌગિક પ્રતિમાઓ વિષે એ
કેવાય છે, "આ પ્રતિમાઓ એમ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે, આ
ઐતિહાસિક યુગમાં સિંધુ નદીની ખીણની પ્રજા યૌગિક ક્રિયાઓની તા
તી એટલું જ નહિ, પરંતુ યોગીઓની પ્રતિમાઓનું પૂજન કર
અને આર. બી. પ્રાધ્યાપક રામપ્રસાદચંદ જણાવે છે, "સિંધુ સંસ્કૃ
મુદ્રાઓ પર કોતરવામાં આવેલી યોગાસનમાં બેઠેલી દેવપ્રતિમાઓ
અતિપ્રાચીન કાળમાં પ્રવર્તમાન સિંધુ નદીની સંસ્કૃતિમાં યોગ
પ્રચાર દર્શાવે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ એ મુદ્રાઓ પર એ
કાયોત્સર્ગ આસનવાળી ઉભા રહેલા દેવોની મુદ્રાઓ પણ એ
સિદ્ધ કરે છે."

આગળ વધીને કહીએ તો કાયોત્સર્ગ આસન જૈન ધર્મની
ા છે, એમાં આસનો બેઠેલા નહિ પરંતુ ઉભેલા હોય છે
ાણ પુસ્તક ૧૮ માં ઋષભ અથવા વૃષભની તપશ્ચર્યા
યોત્સર્ગ આસનનું વર્ણન આવે છે.

---

૨. જૈનધર્મોનું અસલ ઘર, જે. એ. XX, ૨, પા. ૫૮.
૧. મોહન જોડેરો, પુસ્તક ૧, પા. ૧૧૦–૧૧૧.
૨. ઇબીડ પા. ૩૩–૩૪.
૩. જૈન સાધુઓનું નગ્નપણું; દિગંબરત્વ અને દિગંબર મુ
૪. ભારતમાં ધર્મનો ઇતિહાસ–IA–XXX, જુલાઈ ૧૯
સંસ્કૃતિનું પુનરુત્થાન

આકૃતિ ૧૨ માં નકશાંકિત કરેલ મથુરાના શિલ્પશાસ્ત્રના કર્ઝન સંગ્રહાલયમાં ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાની કાયોત્સર્ગ આસનવાળી, જૈન ઋષભદેવની, શિલા પરની ઊભી ચાર પ્રતિમાઓ જોવા મળે છે, પ્રાચીન ઇજીપ્તના રાજવંશોની શિલ્પ પ્રતિમાઓ પણ ઊભી, અને બંને બાજુએ બંને હાથ લંબાવેલી પ્રતિમાઓ હોય છે. પરન્તુ જોકે પ્રાચીન ઇજીપ્તની આ પ્રતિમાઓ અને કાલગ્રસ્ત ગ્રીક કોઉરોઈ લગભગ એક જ પ્રકારના આસન દર્શાવે છે, છતાં તેમનામાં સિંધુ નદીની મુદ્રાઓ અને કાર્યોત્સર્ગ આસનમાં જણાતી જિનોની ઊભી પ્રતિમામાં જે વૈરાગ્ય પ્રધાન લક્ષણો તરી આવે છે તે એમાં જણાતા નથી. વૃષભ નામ "આખલો" સૂચવે છે અને આખલો જૈન ઋષભનું ચિહ્ન છે."[૧]

પ્રાધ્યાપક પ્રાણનાથ વિદ્યાલંકાર કહે છે, "પ્લેટો પર દર્શાવવામાં આવેલા નામો અને ચિહ્નો પરથી પુરાણા હિંદુ અને જૈનોના ધર્મ સંપ્રદાયોને સિંધુ નદીની પ્રજા સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટ થાય છે, વળી એ વસ્તુ પણ નોંધપાત્ર છે કે સિંધુ નદીની મુદ્રા નં. ૪૪૯ ના લેખના મારા પરીશ્રમ યુક્ત વાંચન પછી, મને તે જિનેશ્વર અથવા જિનેશ જણાઇ છે. (જિન-ઇ-ઇ-સરહ઼ઃ) વળી તે એવો પણ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે સિંધુ નદીની પ્રજા તાંત્રિક દેવીએ શ્રી. હ્રીં, કલીં વગેરેની પૂજા કરતી, યોગાનુયોગ જે દેવીઓ જૈન સંપ્રદાયની મહત્વની સ્ત્રી-દેવતાઓ ગણાય છે.

---

૧. પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે સિંધ—મોડર્ન રિવ્યુ, ઓગસ્ટ ૧૯૩૨, પા. ૧૫૫-૧૬૦.

પ્રાધ્યાપક રાંનડેના (મહારાષ્ટ્રમાં રહસ્યવાદ પા. ૯) પ્રમાણે ઋષભદેવ એવા એક રહસ્યવાદી હતા, જેમની પોતાના શરીર પ્રત્યેની સદંતર બેદરકારી, તેમના ઇશ્વર સાક્ષાત્કારનું સર્વોચ્ચ ચિહ્ન સૂચવે છે.

વળી જુઓ મારો લેખ– 'મધ્યકાલીન સમયના રહસ્યવાદી જૈનો', અને એચ. સી. મોદી (અનેકાન્ત, ૧, પા. ૫૩૬-૫૪૩)માં, ઋષભ ભારતમાં યોગ માર્ગમાં આદિ પ્રણેતા હતા એમ સાબિત કરે છે.

આકૃતિ ૧૨ માં નાગર્જિત કરેલ મથુરાના શિલ્પશાસ્ત્રના કર્ઝન સંગ્રહાલયમાં ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાની પ્રતિકૃતિ આવનારી. જૈન આયાગપટની. શિલા પરની ઊભી ચાર પ્રતિમાઓ જોવા મળે છે, પ્રાચીન ઇજીપ્તના રાજવંશોની શિલ્પ પ્રતિમાઓ પણ ઊભી, અને બંને બાજુએ બંને હાથ લંબાવેલી પ્રતિમાઓ હોય છે. પરન્તુ જોકે પ્રાચીન ઇજીપ્તની આ પ્રતિમાઓ અને કાયોત્સર્ગ બીજ કોઈ પણ પ્રકાર એક જ પ્રકારના આસન દર્શાવે છે, જ્યાં તેમનામાં સિંધુ નદીની મુદ્રાઓ અને કાયોત્સર્ગ આસનમાં જણાતી જિનોની ઊભી પ્રતિમામાં જે વૈરાગ્ય પ્રધાન લક્ષણો તરી આવે છે તે એમાં જણાતા નથી. મુદ્રા નામ “આખલો” સૂચવે છે અને આખલો જૈન ઋષભનું ચિહ્ન છે.”૧

પ્રાધ્યાપક પ્રાણનાથ વિદ્યાલંકાર કહે છે, “ સીલો પર દર્શાવવામાં આવેલા નામો અને ચિહ્નો પરથી પુરાણા હિંદુ અને જૈનોના ધર્મ સંપ્રદાયોને સિંધુ નદીની પ્રજા સાથે સબંધ હોવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટ થાય છે, વળી એ વસ્તુ પણ નોંધપાત્ર છે કે સિંધુ નદીની મુદ્રા નં. ૪૪૯ ના લેખના મારા પરીશ્રમ યુક્ત વાંચન પછી, મને તે જિનેશ્વર અથવા જિનેશ જણાઇ છે.(જિન-ઇ-ઇ-સરહ:) વળી તે એવો પણ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે સિંધુ નદીની પ્રજા તાંત્રિક દેવીએ શ્રી. હ્રી, ક્લીં વગેરેની પૂજા કરતી, યોગાનુયોગ જે દેવીઓ જૈન સંપ્રદાયની મહત્ત્વની સ્ત્રી-દેવતાઓ ગણાય છે.

---

૧. પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે સિંધ—મોડર્ન રિવ્યુ, ઓગસ્ટ ૧૯૩૨, પા. ૧૫૫-૧૬૦.

પ્રાધ્યાપક રાંનડેના (મહારાષ્ટ્રમાં રહસ્યવાદ પા. ૯) પ્રમાણે ઋષભદેવ એવા એક રહસ્યવાદી હતા, જેમની પોતાના શરીર પ્રત્યેની સદંતર બેદરકારી, તેમના ઇશ્વર સાક્ષાત્કારનું સર્વોચ્ચ ચિહ્ન સૂચવે છે.

વળી જુઓ મારો લેખ- ‘ મધ્યકાલીન સમયના રહસ્યવાદી જૈનો ’, અને એચ. સી. મોદી (અનેકાન્ત, ૧, પા. ૫૩૬-૫૪૩)માં, ઋષભ ભારતમાં યોગ માર્ગમાં આદિ પ્રણેતા હતા એમ સાબિત કરે છે.

પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે એ વિષે શંકાશીલ હોય, તેઓ માને છે કે ભારત આર્યોનું અસલ ઘર હતું અને મોહન જો ડેરો તો આર્ય સંસ્કૃતિના વિકાસનો શરૂઆતનો તબક્કો સૂચવે છે. [1]

આટલું છતાં વિદ્વાનોની સામાન્ય મનોવૃત્તિ સિંધુ નદીની ખીણના લોકો દ્રાવિડિયન જાતિમાંથી ઉતરી આવ્યા હોવાનું માનવા પ્રેરાય છે. રેવ. ફાધર ડો. હેરાશ ભારપૂર્વક એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે મોહન જો ડેરોની પ્રજા દ્રાવિડીયન હતી, ત્યાંના શિલાલેખોની ભાષા મુખ્ય રીતે દ્રાવિડીય હતી, અને તેમની સંસ્કૃતિ, ધર્મ વગેરે પણ દ્રાવિડીયન જ હતા.

તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે મોહન જો ડેરોનું પ્રાચીન નામ નંદુર મકરભૂમિ [2] (રાશી ચક્રમાં જણાતું મગર જેવું તારકોનું ઝુમખું) હતું તે એમ માને છે કે નંદુરની લિપિ મનુષ્યનો લેખનનો પ્રથમ પ્રયત્ન હતો, અને નંદુર અથવા મોહન જો ડેરોની સંસ્કૃતિ ઇજિપ્તની પ્રાગ રાજ્યવંશી સંસ્કૃતિ કરતાં વધારે જુની હતી અને માનવજાતિની ઘણું કરીને સૌથી જુની સંસ્કૃતિ હતી. હજી સુધી લોખંડ શોધાયેલું નહિ, [3] તેથી આ સંસ્કૃતિનો તબક્કો ચાલ્કો—લિથિક (તામ્ર પથ્થર યુગ) ગણવામાં આવે છે. સરજોન માર્શલના જણાવ્યા પ્રમાણે ભારતની ધરતી પર ઉદ્ભવેલી આ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ અત્યંત જુનો છે, અને એ સમય વિષે તદ્દન ઝાંખો ખ્યાલ આવી શકે છે," અને તેનો સંબંધ ઉત્તર-ભારતના મધ્ય પ્રદેશની માતૃસંસ્કૃતિ અથવા તે સમયની પ્રવર્તમાન ભગિની સંસ્કૃતિ સાથે હોવો જોઇએ. (દા. ત. અયોધ્યા-હસ્તનાપુર પ્રદેશ) [4]

---

૧. આપણો વારસો (મુંબઈ), પા ૧૨.

૨. મગર, નવમા જૈન તીર્થંકર, પુષ્પદંતનું વિશિષ્ટચિહ્ન હતું.

૩. "ઈ. સ. પૂર્વેની પ્રાગ્ ઐતિહાસિક સિંધુનદીની ખીણના સંસ્કૃતિના વિવિધ અર્થઘટનો." ડો. બી. આર. ચેટરજી, પી. એચ. ડી., ડી. લીટ., આચાર્ય, મીરતકોલેજ, એમ. સી. મેગેઝીન, ૧૯૩૬.

૪ મોહન જોડેરો અને સિંધુનદીની સંસ્કૃતિ (૧૯૩૧), ગ્રંથ ૧, પાનું ૧૦૬.

પ્રાધ્યાપક ચીલ્ડે લખ્યું છે, ભારતની સરહદોથી આશરે ૧૦૦૦ ચો. માઇલના ક્ષેત્રવાળી સંસ્કૃતિની નજીકમાં ઇલમ અને બેબિલોનિયાની સંસ્કૃતિઓ આવેલી છે. આ સંસ્કૃતિઓની વચમાં જે સંસ્કૃતિ છે તે તદ્દન નિરાળી અને સ્વતંત્ર છે, તે વિશેષ રીતે બીજી સંસ્કૃતિઓ કરતાં ભિન્ન તરી આવે છે અને સ્પષ્ટ રીતે જોઈએ તો તેના મૂળ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઊંડા ઉતરી ગયેલા છે. તે ઘણો સમય થયાં ટકેલી છે, અને તે વિશિષ્ટ રીતે ભારતીય છે, અને અર્વાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયા તરીકે તે કામ કરે છે."[1]

આમ આ અતિપ્રાચીન છતાં સિંધુ નદીના લોકોની અતિવિકસિત સંસ્કૃતિ, સુવિખ્યાત શિલ્પ શાસ્ત્રીઓ અને પુરાતત્ત્વવિદ્યાના વિદ્વાનો, દ્રાવિડિયન પ્રજાની સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાવે છે.[2] આ દ્રાવિડિયન પ્રજા આપણને જે કાંઈ જ્ઞાન છે તે ઉપરથી આપણે કહી શકીએ છીએ કે ભારતની સૌથી પ્રાચીન પ્રજા છે અને તે એવી વ્યાપક સાબિતી પૂરી પાડે છે.[3] કે આ પ્રજા વૈદિક ધર્મના જન્મ થયો તે પહેલાં ઘણા લાંબા સમય પૂર્વે અથવા આર્ય સંસ્કૃતિની ...ાત થઈ તેના કરતાં પણ પૂર્વે જૈન ધર્મ પાળતી હતી. શરૂ-...ના બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં આ પ્રાચીન જૈનોને વ્રાત્યો અથવા વૃષલો

---

૧. સૌથી પ્રાચીન પૂર્વ વિષે નૂતન પ્રકાશ (૧૯૩૪).

૨. સર જોહન માર્શલ, ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચારક ડૉ. હેરાસ ર.ખ.દાસ ...જી, એફ. ડબલ્યુ થોમસ, ડૉ. આર. કે મુકરજી, પ્રાધ્યાપક. એચ. હ્વીલર, ... ડૉ. જી. આર. હન્ટર અને સુપ્રસિદ્ધ આસિરીયન સંસ્કૃતિના વિદ્વાન ...ધ્યાપક લેન્ગડન એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિની આ પ્રાગ્...ઐતિહાસિક લિપિમાંથી એના વંશજ તરીકે બ્રાહ્મી લિપિ પ્રગટ થઈ છે અને ...ન પ્રણાલિકા મુજબ આપણે જાણીએ છીએ કે ઋષભ લેખનકળાનું સંશોધન ...ામાં પ્રથમ હતા અને પોતાની બ્રાહ્મી નામની દીકરી ઉપરથી તેમણે શોધેલી ...થમ લિપિનું નામ બ્રાહ્મી રાખ્યું હતું.

૩. સેન્સસ ઓફ ઇન્ડિયા રિપોર્ટ (૧૯૦૧), પુસ્તક ૧, મુદ્દો ૧. પા. ૫૦૮

પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે તો તેને શંકાશીલ
ભારત આર્યોનું આગમન પર હતું અને તે
સંસ્કૃતિના વિકાસનો શરૂઆતનો તબક્કો શ

આટલું છતાં વિદ્વાનોની સામાન્ય માન્ય
લે કે. દ્રાવિડિયન જાતિમાંથી ઉતરી આવ્યા
રેવ. ફાધર ડો. હિરાશ ભારપૂર્વક એવો અભિ
જો ડેરોની પ્રજા દ્રાવિડીયન હતી, ત્યાંના શિ
શુધ્ધ રીતે દ્રાવિડીય હતી, અને તેમની સંસ્કૃ
દ્રાવિડીયન જ હતા.

તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે મોહન જો ડેરોનું
મકરભૂમિ [2] (રાશી ચક્રમાં જણાતું મગર જેવું
હતું તે એમ માને છે કે નંદુરની લિપિ મનુષ્ય
પ્રયત્ન હતો, અને નંદુર અથવા મોહન જો ડેરોની
પ્રાગ રાજ્યવંશી સંસ્કૃતિ કરતાં વધારે જુની હતી
ઘણું કરીને સૌથી જુની સંસ્કૃતિ હતી. ૬૦ સુધી
નહિ, [3] તેથી આ સંસ્કૃતિનો તબક્કો ચાલ્કો—લિ
યુગ) ગણવામાં આવે છે. સરજોન માર્શલના જણાવ
ધરતી પર ઉદ્દભવેલી આ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ અત્યં
એ સમય વિષે તદ્દન ઝાખો ખ્યાલ આવી શકે છે, " અ
ઉત્તર-ભારતના મધ્ય પ્રદેશની માતૃસંસ્કૃતિ અથવા
પ્રવર્તમાન ભગિની સંસ્કૃતિ સાથે હોવો જોઇએ. (દા.
હસ્તનાપુર પ્રદેશ) [4]

---

૧. આપણો વારસો (મુંબઈ). પા ૧૨.

૨. મગર, નવમા જૈન તીર્થંકર, પુષ્પદંતનું વિશિષ્ટચિહ્ન

૩. "ઈ. સ. પૂર્વેની પ્રાગ ઐતિહાસિક ...
વિવિધ અર્થઘટનો " ...

તપસ્વીઓની સ્મૃતિમાં મળેલું યુગો પહેલાંનું વડિલપાર્શ્વ સર્વે
સૂત્રશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન, જે પૂર્વ અથવા 'પુરાણ' તરીકે જાણીતું હતું,
ખાસ કરીને ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં અને તેમના સર્વ બાધોએ
ઓએ) જેનું કડક રીતે પાલન કરેલું એવી જૈન વ્યવસ્થા હતી.
સ. પૂર્વે ૫૯૮–૫૨૬ માં થઈ ગયેલાં છેલ્લા ચોવીસમાં તીર્થંકર
ાીરે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. જેમ આપણે આપણા અધ્યયન
અને પૂર્વના પવિત્ર પુસ્તકો XXI અને XLVમાં આપણે જોયું
પ્રમાણે દૂર દૂરના અંતરે આવેલા બેક્ટ્રીયા અને બેક્સીયા સુધી
પ્રસરેલા બ્રાહ્મણ ધર્મ અને બુદ્ધ ધર્મમાં આ કઠોર તપસ્વી વ્યવસ્થા
રશ્રેલી. આગળ વધીને તે ટીકા કરે છે, "શરૂઆતમાં જેમ ધારવામાં
ાવતું હતું તે પ્રમાણે જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મનો ફણગો હોવાને બદલે
ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષો થયા પ્રસરેલા. ઉત્તર ભારતની અસભ્ય
ાતિઓની પ્રકૃતિ પૂજાની સાથે સાથે તે પ્રસરી રહ્યો હતો એમ
ણાય છે.' એસ. એન. ગોખલેના શબ્દોમાં "અહિંસાં જૈન ધર્મની
ાવી છે, અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન આર્યપ્રજા પહેલાંના સમયથી ઉતરી
આવેલું છે." અને ડૉ. કાળીદાસ નાગ કહે છે, "જે લોકો ઇતિહાસ
જાણવાનો દાવો કરે છે તેમાંના કોઇ એટલું જાણતા નથી કે, બુધ્ધ
પહેલાં, લાખો અને કરોડો વર્ષો પૂર્વે, એક કે બે નહિ પરંતુ કેટ-
લાક જૈન તીર્થંકરોએ, અહિંસાના ધર્મ સંદેશાનો પ્રચાર કરેલો. જૈન
ધર્મ અતિ પ્રાચીન ધર્મ છે અને તેણે ભારતીય સંસ્કૃતિને ઘણું
આપ્યું છે."[3] વળી ડૉ. જેકોબી એવો પણ અભિપ્રાય ધરાવતા કે
જૈન ધર્મ ભારતના શરૂઆતના તત્વજ્ઞાન સાથે સંકળાયેલો હતો.[4]
ભારતીયો દ્વારા સંશોધન કરવામાં આવેલા, અણુસિધ્ધાંતના વિકાસ

૧. તુલનાત્મક વિજ્ઞાન વિષે સંક્ષિપ્ત અધ્યયન પા. ૨૪૩–૨૪૪, અને પ્ર. ૧

૨. ભારત થિયોસોફિસ્ટ,

૩. અનેકાંત X, ૬, પા. ૨૨૬,

૪. જૈન ગેઝેટ, ૧૯-૨૨, પા. ૪૬,

કહેવામાં આવે છે.[૪] પ્રથમ આર્યો આ દેશમાં સ્થિર થયા અને વિસ્તર્યા તે પહેલાં તેમને, સારી રીતે બાંધવામાં આવેલા મજબુત નગરો (પુરો) અને અહિંસાવાદી, યાજ્ઞિક સંપ્રદાયિકાના વિરોધી અને અસલ વતનીઓ એવા પ્રતિસ્પર્ધીઓ અને દુશ્મનો સાથે સંઘર્ષ કરવો પડયો.

હકીકતમાં જૈન પ્રણાલિકા પ્રમાણે ઋષભદેવના પુત્ર, રાજકુમાર દ્રાવિડ, પાછળથી દ્રાવિડો તરીકે ઓળખાયેલી જાતિના આદિ જનક હતા. જુના સમયના ઘણા દ્રાવિડ રાજકુમારો, જૈન સાધુઓ બનેલા અને તેથી કરીને તેઓ આજે પણ પૂજાય છે.

મેજર જનરલ જે. જી. આર. ફોરલોન્ગ, એફ. આર. એસ. ઈ., એફ. આર. એ. એસ., એમ. એ. આઈ. વગેરે, પોતાના સત્તર કરતાં વધારે વર્ષોનાં અધ્યયન અને સંશોધનના પરિણામે જણાવે છે કે ઇ. સ. પુર્વે પંદરસોથી આઠસો વર્ષ સુધીના ઉત્તર, પશ્ચિમ ઉત્તર મધ્ય ભારતમાં અજ્ઞાત સમયથી માંડીને તૂરેનીયનો અથવા અનુકૂળતા જળવાય એટલા માટે કહીએ તો દ્રાવિડોનું રાજ્ય હતું. આ રાજ્યમાં વૃક્ષ, સર્પ, અને લિંગ પૂજા થતી, પરંતુ આની સાથે સાથે ભારતના ઉપલા ભાગમાં તાત્વિક, નૈતિક અને કઠોર તપસ્વી જીવન જીવતી જૈન ધર્મની પ્રાચીન અને અત્યંત સુગ્રથિત ધાર્મિક સંસ્થા હતી; એમાંથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રાચીન તપસ્વી લક્ષણો ધરાવતા બ્રાહ્મણ અને બુધ્ધ ધર્મો વિકાસ પામેલા. આર્યો ગંગા નદી અથવા સરસ્વતી સુધી આવી પહોંચ્યા તે પહેલાં, ઇ. સ. પુર્વે આઠમા અથવા નવમા સૈકામાં થઈ ગયેલા, તેવીસમા બોધ (બુધ) પાર્શ્વ પહેલાં, આશરે બાવીસ અગ્ર ગણ્ય બોધ (બુધ) અથવા તીર્થંકરોએ જૈનોને જ્ઞાન આપેલું. પાર્શ્વને પોતાના સર્વે પુરોગામીઓ—જુદા જુદા લાંબા સમયાંતરે થઈ ગયેલા પવિત્ર ઋષિઓ અને જંગલમાં વસનારા આધકૃત વાનપ્રસ્થો અથવા

---

૪. પ્રોફેસર એ. ચક્રવર્તિ, એમ. એ., આઈ. ઈ. એસ. ગઈ કાલ અને આજ [illegible] પ્રાચીન ભારતના નાસ્તિકો [illegible] પ્રકરણ, પાનું ૫૬-૭૦, જૈન ગેઝેટ XXI [illegible], અને જુઓ મોડર્ન રિવ્યુ ૧૯૩૯, પા. ૪૯૯.

વર્ષ ભારત અને દૂર દૂરના દેશોમાં ઘણા વિદ્વાનોના ધીરજ
કના સંશોધન દ્વારા, નવો પ્રકાશ પથરાતો જાય છે. હાલના સમયમાં
ધર્મનો ઇતિહાસ જાણવાનાં ઘણાં સાધનો છે અને ખૂબી તો એ
કે તેઓનો પોતાનો પણ આગવો ઇતિહાસ છે. દા. ત., ઓશયા-
સમાજ અને એશિયાટીક સંશોધનોનો વિનિયોગ-તેમજ ડેવીસ,
ક્સ, કેપ્ટન મેકાનિ, હોગસન, ડૉ. બ્યુચેનોને, પ્રાધ્યાપક વિલ્સન,
હામેઇત, ડૉ. જેકોબી અને ડૉ. બુકલટ અને બીજા સંખ્યાબંધ
જૈન ઇતિહાસકારો." ૩

ગુસ્તાવ ઓપ્પર્ટના જણાવ્યા પ્રમાણે જૈન ધર્માચાર્યો સ્થાનિક
પ્રાચીન પ્રજાને વરેલા પ્રથમ પ્રચારકો અને ધર્મગુરુઓ હતા. કદાચ
એટલા માટે જ ખાસ કરીને જૈનોના મંદિરને પલ્લી કહેવામાં આવે છે. ૧

છેવટે એક વધારાના નિષ્ણાત પંડિત, સર સન્મુખમચેટ્ટિની
કરીએ તો, "મને એ રીતનું ઐતિહાસિક ચિંતન ખૂબ જ
પ્રદ લાગ્યું છે કે ભારતમાં આ મહાન ધર્મનો સાચો પ્રાદુર્ભાવ કેવી
રે થયો હશે........ એ દૃષ્ટિ-બિંદુથી આ મહાન ધર્મ વિષે વિચાર
તાં જ હું એ પ્રમાણે માનવા લલચાયો છું કે જૈન ધર્મ ઘણે
રીને ભારતમાં સૌથી પ્રાચીન પ્રવર્તમાન ધર્મ હતો, અને જ્યાં
ર્યો પરદેશથી ભારતમાં પ્રવેશ્યા અને જ્યારે પંજાબમાં વૈદિક ધર્મ
ક્રાંતિ થઇ રહી હતી ત્યારે, એ ધર્મ, પૂર બહારમાં ખીલી રહ્યો હતો
હું ધારું છું કે ભગવાન મહાવીરે જે અઢળક સામર્થ્યથી ભરપૂર
પ્રગટાવ્યું હતું તેણે જ ખરેખર ભગવાન બુધ્ધનું સર્જન કરેલું.
હકિકતમાં અત્યંત ઊંડો ભાવાર્થ રહેલો છે કે ભગવાન મહાવીર
બૌધ્ધ સમકાલિન હતા, મહાવીર સ્વામીએ સળગાવેલી ક્રાન્તિની જ
ભગવાન બુધ્ધે ઉપાડી લીધેલી હોવી જોઇએ. મોટા મોટા હિંદુ
ઓને દક્ષિણ ભારતમાં હિંદુ ધર્મનો પુનરુધ્ધાર કરવા અને જૈન

---

૩. જૈન ગેઝેટ, ૧/-૧૬, પા. ૭૩,
૧. જૈન ગેઝેટ, જુન ૧૯૭૩, પા. ૮૩-૮૫,
... જુઓ, X, ૨ અને XI, ૧,

...ીં વર્ષ ભારત અને દૂર દૂરના દેશોમાં ઘણા વિદ્વાનોના ધીરજ
...ર્કના સંશોધન દ્વારા, નવો પ્રકાશ પથરાતો જાય છે. હાલના સમયમાં
...ૈન ધર્મનો ઇતિહાસ જાણવાનાં ઘણાં સાધનો છે અને ખૂબી તો એ
...છે કે તેઓનો પોતાનો પણ આગવો ઇતિહાસ છે. દા. ત., એશિયા-
...ટિક સમાજ અને એશિયાટીક સંશોધનોનો વિનિયોગ-તેમજ ડેવીસ,
...ર્ડ્સ, કેપ્ટન મેકેન્ઝિ, ટોમસન, ડૉ. બ્યુકેનોને, પ્રાધ્યાપક વિલ્સન,
...લામેઇન, ડૉ. જેકોબી અને ડૉ. બુહલર અને બીજા સંખ્યાબંધ
...ૈન ઇતિહાસકારો." ૬

ગુસ્તાવ ઓપ્પર્ટના જણાવ્યા પ્રમાણે જૈન ધર્માચાર્યો સ્થાનિક
પ્રાચીન પ્રજાને વરેલા પ્રથમ પ્રચારકો અને ધર્મગુરુઓ હતા. કદાચ
...પલ્લી કહેવામાં આવે છે. ૧
એટલા માટે જ ખાસ કરીને જૈનોના મંદિરને ... સર સન્મુખમચેટ્ટિની

છેવટે એક વધારાના નિષ્ણાત પંડિત, ... ઐતિહાસિક ચિંતન ખૂબ જ
...નોંધ કરીએ તો, "મને જે રીતનું ... સાચો પ્રાદુર્ભાવ કેવી
સ્પષ્ટ લાગ્યું છે કે ભારતમાં આ મહાન ધર્મનો ... ધર્મ વિષે વિચાર
...રીને થયો હશે....... એ દૃષ્ટિ-બિંદુથી આ મહાન ... જૈન ધર્મ ઘણું
કરતાં જ હું એ પ્રમાણે માનવા લલચાયો છું કે ... અને જ્યારે
...ીને ભારતમાં સૌથી પ્રાચીન પ્રવર્તમાન ધર્મ હતો, ... વૈદિક ધર્મમાં
...ાર્યો પરદેશથી ભારતમાં પ્રવેશ્યા અને જ્યારે પંજાબમાં ... ખીલી રહ્યો હતો.
...ક્રાંતિ થઈ રહી હતી ત્યારે, એ ધર્મ, પૂર બહારમાં ... ભરપૂર બળ
...હું ધારું છું કે ભગવાન મહાવીરે જે અઢળક સામર્થ્યથી ... સર્જન કરેલું. એ
...પ્રગટાવ્યું હતું તેણે જ ખરેખર ભગવાન બુદ્ધનું ... ભગવાન મહાવીર અને
...હકીકતમાં અત્યંત ઊંડો ભાવાર્થ રહેલો છે કે ... કાન્તિની જ્યોત
...બૌદ્ધ સમકાલિન હતા, મહાવીર સ્વામીએ સળગાવેલી ... મોટા હિંદુ સાધુ-
ભગવાન બુદ્ધે ઉપાડી લીધેલી હોવી જોઈએ. મોટા ... જૈન ધર્મને
...ઓને દક્ષિણ ભારતમાં હિંદુ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા અને

૬. જૈન ગેઝેટ, ૧/-૧૬, પા. ૭૩,

૧. જૈન ગેઝેટ, જુન ૧૯૭૩, પા. ૮૩-૮૫,

૨. પ્રાગ્ ઐતિહાસિક જૈન ચિત્રો—જુઓ, X, ૨ અને XI, ૧,

નિર્મળ કરતા, [illegible] સાબિત કરે છે કે જૈનધર્મે તો [illegible] ભારતની પ્રજા પર કેટલી જબરદસ્ત પકડ જમાવી હશે. અર્વાચીન ઐતિહાસિક સંશોધનોના અને શિલ્પશાસ્ત્રને લગતી શોધખોળોને લીધે વિદ્વાનો એમ માનતા પ્રેરાયા છે કે પ્રાચીન આર્યોના સમયમાં ભારતમાં અત્યંત મહાન સંસ્કૃતિ વિસ્તરેલી. સગવડ ખાતર, હું એ સંસ્કૃતિને દ્રાવિડીયન સંસ્કૃતિ કહીશ. હું આ શબ્દનો સગવડ પુરતો પ્રસંગોપાત ઉપયોગ કરું છું. કારણ કે આ દિવસોમાં "દ્રાવિડીયન સંસ્કૃતિ અને એના જેવા શબ્દ સમૂહનો ઉપયોગ થવાથી બિન જરૂરી કટુતા ઊભી થાય છે, અને મારી પોતાની માન્યતા એવી છે કે જૈન ધર્મ દ્રાવિડીયન પ્રજાનો ધર્મ હતો, અને આ પ્રજા ભારતની આર્યોની પૂર્વગામી વસવાટ વાળી પ્રજા હતી. આર્યો વિધિ વિધાનો અને પશુઓના બલિદાન ઉપર રચાયેલા તેમના આગવા ખ્યાલો સાથે અહીં આવેલા અને મહાવીર પ્રભુના સમયમાં જૈન ધર્મના પુનરુત્થાન માટે જે અગ્રસ્થાન આપવામાં આવેલું તે દર્શાવે છે કે આ દેશમાં વસતો વિશાળ જનસમુદાય, જૈન ધર્મના સિધ્ધાંતોને અત્યંત પ્રતિકૂળ એવા આ નવા સંપ્રદાય અને તેના વિધિ વિધાનો સામે કેટલો ક્રાંતિકારી બન્યો હતો. [૧]

જુનામાં જુના ભારતની રહસ્યપૂર્ણ સંજ્ઞાઓ જેમકે સ્વસ્તિક, ત્રિદંડ (અથવા ત્રિરત્નનું પ્રતિનિધિત્વ સૂચક ત્રિશુલ), ધર્મચક્ર (સમય ચક્ર અને નીતિ ચક્ર), નંધ્યાવર્ત અને વર્ધમાનકય (અથવા નન્દીપદ), વૃક્ષ, સ્તૂપ, દ્વિતીયાનો ચંદ્ર, કમલ, આખલો, મકર, હાથી, સિંહ, કુર્મ સર્પ અને બીજા કેટલાક પશુઓ બ્રાહ્મણ ધર્મ અને બુધ્ધ ધર્મે અપનાવેલા તે પહેલા, મૂર્તિપ્રથા પ્રચલિત બની તે પહેલાં ઘણાં પ્રાચીન સમયથી, જૈનોએ, તેમને સર્વ સાધારણ રીતે અપનાવેલા હોય તેમ જણાય છે. અને રાયગઢ રાજ્યમાં, સીગનપુર વગેરેની કેટલીક નિયોલીથીક ગુફાઓમાં આશરે દશ હજાર વર્ષો પુર્વેના અમુક પ્રાગ

---

૧. રંગાચાર્ય–મુસલમાનો પહેલાંના ભારતનો ઇતિહાસ, પુસ્તક ૧, અં નવજીવન ૭ અને આઈ સંખ્યા ૨, ઓકટોબર ૨, ૧૯૪૯.

ખીણુની સંસ્કૃતિના દિવસોમાં ઋષભ સંપ્રદાય, અથવા જૈન ધર્મ વૈદિક પ્રજામાં વ્રાત્ય ધર્મ, અથવા અહિંસા ધર્મ, ઉપનિષદોના સમયમાં આર્હંત ધર્મ, અથવા આત્મધર્મ, બુધ્ધોના સમયમાં નિગંઠ ધર્મ, ઇન્ડો–ગ્રીક અને ઇન્ડો–સીથીયન સમયમાં શ્રમણ ધર્મ, કહેવાતા હિંદુ સમયમાં જૈન ધર્મ, સ્યાદવાદમત અથવા અનેકાંતમત ભક્તિ પ્રવૃત્તિના દિવસોમાં, ખાસ કરીને, દક્ષિણમાં ભાવ્ય ધર્મ, રાજપુતાનામાં શ્રાવક ધર્મ, પંજાબમાં ભાવદાસ ધર્મ વગેરે વગેરે નામે ઓળખાયો છે. એ સુસંસ્કૃત માનવ જાતિની સૌથી પુરાણી ધાર્મિક પદ્ધતિ અને શુધ્ધ રીતે અસલી સ્વરૂપ હોવા ઉપરાંત એ એકજ ધર્મ એવો છે જે અત્યંત આશ્ચર્યજનક રીતે આટલો વખત થયા છતા ટકી રહ્યો છે, અને આજે પણ પોતાનું મહત્વ ગૌરવ જાળવી રહ્યો છે.

તેની શરૂઆતથી માંડીને તેના સંપર્કમાં આવેલી સર્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ વિષે તે સક્રિય અસર અને પરિણામો નીપજાવી રહી છે, અને માનવીય વિચાર અને સંસ્કૃતિ પર અસર કરી રહી છે; સંસ્કૃતિના સર્વ ક્ષેત્રોમાં પણ તેનો ફાળો નાનો સૂનો કે અર્થ શુન્ય નથી. તેનો શાંતિ, શુભેચ્છા, સાર્વત્રિક બંધુભાવ દર્શાવતો મંગલમય આશીર્વાદાત્મક સંદેશો કેવળ પોતાની જન્મભૂમિ પૂરતો જ નહિ પરંતુ સમગ્ર સમષ્ટિ માટે, કેવળ વ્યક્તિ માટે નાહુ પરંતુ સમગ્ર માનવજાતિના કલ્યાણ અર્થે આપવામાં આવ્યો છે," ડા. નાગે કહ્યું છે "જૈન ધર્મ, એ કોઇ અમુક ચોક્કસ જાતિ કે સંપ્રદાયનો ધર્મ નથી. એ તો જીવમાત્રનો ધર્મ છે. એ આંતરરાષ્ટ્રીય અને સમગ્ર વિશ્વનો ધર્મ છે."

ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચારક એ. જે. ડુબોઇસના શબ્દોમાં, "હા ! જિનનો ધર્મ આ પૃથ્વી પરનો સર્વ માનવજાતિનો આદિ ધર્મ છે, સત્યધર્મ છે."

જિન ધર્મ યશસ્વી હજો, વિજયી હજો ! ! !

જૈનો ધર્મોસ્તુ મંગલમ્...........

જૈનો ધર્મોસ્તુ મંગલમ્...........

જૈનો ધર્મોસ્તુ મંગલમ્...........

[illegible]

[illegible]

અભિપ્રાય :-

નમુનાનું

તા..................૧૯૭૯

શ્રી સી. એમ. શાહ એન્ડ ફેમીલી પબ્લીક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
૪૭, 'ચંદ્રાલય' સ્વસ્તિક સોસાયટી.
નવરંગપુરા. અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

આપના તરફથી **"જૈનધર્મ સહુથી વધુ પ્રાચીન અને જીવંત ધર્મ"** નામની ગુજરાતીમાં કરવામાં આવેલ અનુવાદની પુસ્તિકા અમોને ભેટ તરીકે મળી. તે પુસ્તિકા અમોએ ઝીણવટથી વાંચી છે. તે પુસ્તિકા અંગે અમારો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે છે.

અભિપ્રાય:-

તપસ્વીઓની સ્મૃતિમાં મળેલું યુગો પહેલાંનું વડિલે પાર્જીત સર્વે સદ્દશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન, જે પૂર્વ અથવા 'પુરાણ' તરીકે જાણીતું હતું, ખાસ કરીને ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં અને તેમના સર્વ ઓઘોએ (ગુંધોએ) જેનું કડક રીતે પાલન કરેલું એવી જૈન વ્યવસ્થા હતી. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૯૮–૫૨૬ માં થઈ ગયેલાં છેલ્લા ચોવીસમાં તીર્થંકર મહાવીરે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. જેમ આપણે આપણા અધ્યયન ૧ અને પૂર્વના પવિત્ર પુસ્તકો XXI અને XLVમાં આપણે જોયું તે પ્રમાણે દૂર દૂરના અંતરે આવેલા બેકટ્રીયા અને બેકસીયા સુધી પ્રસરેલા બ્રાહ્મણ ધર્મ અને બુદ્ધ ધર્મમાં આ કઠોર તપસ્વી વ્યવસ્થા પ્રવેશેલી. આગળ વધીને તે ટીકા કરે છે, "શરૂઆતમાં જેમ ધારવામાં આવતું હતું તે પ્રમાણે જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મનો ફણગો હોવાને બદલે તે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષો થયા પ્રસરેલા. ઉત્તર ભારતની અસભ્ય જાતિઓની પ્રકૃતિ પૂજાની સાથે સાથે તે પ્રસરી રહ્યો હતો એમ જણાય છે.' એસ. એન. ગોખલેના શબ્દોમાં "અહિંસા જૈન ધર્મની ચાવી છે, અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન આર્યપ્રજા પહેલાંના સમયથી ઉતરી આવેલું છે." અને ડો. કાળિદાસ નાગ કહે છે, "જે લોકો ઇતિહાસ જાણવાનો દાવો કરે છે તેમાંના કોઇ એટલું જાણતા નથી કે, બુધ્ધ પહેલાં, લાખો અને કરોડો વર્ષો પૂર્વે, એક કે બે નહિ પરંતુ કેટલાક જૈન તીર્થંકરોએ, અહિંસાના ધર્મ સંદેશાનો પ્રચાર કરેલો. જૈન ધર્મ અતિ પ્રાચીન ધર્મ છે અને તેણે ભારતીય સંસ્કૃતિને ઘણું આપ્યું છે."[૩] વળી ડો. જેકોબી એવો પણ અભિપ્રાય ધરાવતા કે જૈન ધર્મ ભારતના શરૂઆતના તત્વજ્ઞાન સાથે સંકળાયેલો હતો.[૪] ભારતીયો દ્વારા સંશોધન કરવામાં આવેલા, અણુસિધ્ધાંતના વિકાસ

---

૧. તુલનાત્મક વિજ્ઞાન વિષે સંક્ષિપ્ત અધ્યયન પા. ૨૪૩–૨૪૪, અને પ્ર. ૧

૨. ભારત થિયોસોફિસ્ટ,

૩. અનેકાંત X, ૬, પા. ૨૨૬,

૪. જૈન ગેઝેટ, ૧૯-૨૨, પા. ૪૬,

ર્ષો ૫૫ ભારત અને દૂર દૂરના દેશોમાં ઘણા વિદ્વાનોના ધીરજ
ૂર્વકના સંશોધન દ્વારા, નવો પ્રકાશ પથરાતો જાય છે. હાલના સમયમાં
જૈન ધર્મનો ઇતિહાસ જાણવાનાં ઘણાં સાધનો છે અને ખૂબી તો એ
ક કે તેઓનો પોતાનો પણ આગવો ઇતિહાસ છે. દા. ત., એશિયા-
ટિક સમાજ અને એશિયાટીક સંશોધનોનો વિનિયોગ–તેમજ ડેવીસ,
ાકસ, કેપ્ટન મેહોનિ, હોગસન, ડૉ. બ્યુચેનોને, પ્રાધ્યાપક વિલ્સન,
કોલમેર્ઇન, ડૉ. જેકોબી અને ડૉ. બુહ્લર અને બીજા સંખ્યાબંધ
જૈન ઇતિહાસકારો.” ૩

ગુસ્તાવ ઓપ્પર્ટના જણાવ્યા પ્રમાણે જૈન ધર્માચાર્યો સ્થાનિક
પ્રાચીન પ્રજાને વરેલા પ્રથમ પ્રચારકો અને ધર્મગુરૂઓ હતા. કદાચ
એટલા માટે જ ખાસ કરીને જૈનોના મંદિરને પલ્લી કહેવામાં આવે છે. ૧

છેવટે એક વધારાના નિષ્ણાત પંડિત, સર સન્મુખમ્ચેટ્ટીની
નોંધ કરીએ તો, “મને એ રીતનું ઐતિહાસિક ચિંતન ખૂબ જ
અસ્પષ્ટ લાગ્યું છે કે ભારતમાં આ મહાન ધર્મનો સાચો પ્રાદુર્ભાવ કેવી
રીતે થયો હશે........ એ દૃષ્ટિ–બિંદુથી આ મહાન ધર્મ વિષે વિચાર
કરતાં જ હું એ પ્રમાણે માનવા લલચાયો છું કે જૈન ધર્મ ઘણું
કરીને ભારતમાં સૌથી પ્રાચીન પ્રવર્તમાન ધર્મ હતો, અને જ્યારે
આર્યો પરદેશથી ભારતમાં પ્રવેશ્યા અને જ્યારે પંજાબમાં વૈદિક ધર્મમાં
ઉત્ક્રાંતિ થઇ રહી હતી ત્યારે, એ ધર્મ, પૂર બહારમાં ખીલી રહ્યો હતો.
હું ધારું છું કે ભગવાન મહાવીરે જે અઢળક સામર્થ્યથી ભરપૂર બળ
જગાડ્યું હતું તેણે જ ખરેખર ભગવાન બુધ્ધનું સર્જન કરેલું. એ
હકિકતમાં અત્યંત ઊંડો ભાવાર્થ રહેલો છે કે ભગવાન મહાવીર અને
બૌધ્ધ સમકાલિન હતા, મહાવીર સ્વામીએ સળગાવેલી ક્રાન્તિની જ્યોત
ભગવાન બુધ્ધે ઉપાડી લીધેલી હોવી જોઇએ. મોટા મોટા હિંદુ સાધુ-
ઓને દક્ષિણ ભારતમાં હિંદુ ધર્મનો પુનરુધ્ધાર કરવા અને જૈન ધર્મને

૩. જૈન ગેઝેટ, ૧/–૧૬, પા. ૭૩,

૧. જૈન ગેઝેટ, જુન ૧૯૭૩, પા. ૮૩–૮૫,
૨. પ્રાગ્ ઐતિહાસિક જૈન ચિત્રો–જેઓ, X, ૨ અને XI, ૧,

વિષે પ્રવચન કરતાં બીજા સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન જણાવે છે “ઉપનિષદોમાં જાળવી રાખવામાં આવેલા ઋષિઓના તાત્વિક તત્વ ચિંતનમાં અણુને અણુ-સિદ્ધાંતની નિશાની સુધ્ધાં પણ જોવા મળતી નથી, અને તેથી જે વેદાંત સૂત્ર, ઉપનિષદોના શિક્ષણ વિષે પદ્ધતિસર સમર્થન કરવાનો દાવો કરે છે તેમાં એનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ સાંખ્ય અને યોગ તત્વજ્ઞાન, જેમને રૂઢિચુસ્ત શાસ્ત્રોમાં દ્વિતીય સ્થાન આપે છે, તે શાસ્ત્રો પણ અણુ-સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરતા નથી. અને રૂઢિચૂસ્ત શાસ્ત્રો એટલા માટે કહે છે કે વેદાંત સૂત્ર તેમને વેદો સાથે સુસંગત એવા સ્મૃતિ વચનો ગણવાનો અધિકાર આપે છે.

પરંતુ અણુ-સિદ્ધાંત વૈશેષિકનો મુખ્ય અંતરંગ ભાગ છે, અને ન્યાયશાસ્ત્રમાં એનો સ્વીકાર થયેલો છે. આ બંન્ને બ્રાહ્મણને લગતા તત્ત્વજ્ઞાનની શરૂઆત દેવી કે ધર્મપરાયણ મનુષ્યોએ કરેલી નથી પરંતુ બીનસાંપ્રદાયિક વિદ્વાનોએ કરી છે. નિર્વિશેષવાદીઓમાં જૈનો તેમજ આજીવકોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો છે. આપણે જૈનોને પ્રથમ ગણીએ છીએ, કારણ તેમણે વસ્તુ વિષયક સૌથી પુરાણા વિચારોમાંથી આ પદ્ધતિ વિકસાવેલી જણાય છે. એ જ વસ્તુ જૈનોના કર્મસિદ્ધાન્ત વિષે બરાબર સત્ય જણાય છે. કર્મસિદ્ધાંત તેમની જીવાત્માઓ વિષેની માન્યતા અને વીરપૂજાના આગવા અણુસિદ્ધાંતમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે.[2]

પ્રાધ્યાપક જી સત્યનારાયણ મૂર્તિએ ૧૯૧૬ માં લખ્યું છે કે, “જૈન ધર્મ ભારતીય વિચારસરણી ધરાવનાર પ્રાચીન શાખાઓનું અસલી ઉપાર્જન છે. યુરોપમાં ખ્યાતનામ બનેલા શરૂઆતના મહાપંડિતોએ ભલે ને ગમે તે કહ્યું હોય, પરંતુ એટલું નોંધપાત્ર છે કે, જૈન ધર્મ તેની યશસ્વી કીર્તિ અને વિપુલ સાહિત્ય ભંડારસહિત એકી સાથે બીનસાંપ્રદાયિક અને ધાર્મિક છે અને કલ્પી ન શકાય એટલા બધા પ્રાચીન કાળથી ઉતરી આવ્યો છે, જૈન ધર્મનો તેનો આગવો ઇતિહાસ છે, અને એ ઇતિહાસના મોટા ભાગની ઢંકાયેલી સામગ્રી વિષે, લગભગ

---

૧. ધર્મ અને નીતિનો ગ્રંથકોશ, પુસ્તક ૨, પા. ૧૯૯–૨૦૦,

૨. આ મુદ્દાઓ પર આગળના પાનાઓમાં આપણે કયારનાય ઉલ્લેખો દર્શાવ્યા છે.

વર્ષો વર્ષ ભારત અને દૂર દૂરના દેશોમાં ઘણા વિદ્વાનોના ધીરજ પૂર્વકના સંશોધન દ્વારા, નવો પ્રકાશ પથરાતો જાય છે. હાલના સમયમાં જૈન ધર્મનો ઇતિહાસ જાણવાનાં ઘણાં સાધનો છે અને ખૂબી તો એ છે કે તેઓનો પોતાનો પણ આગવો ઇતિહાસ છે. દા. ત., એશિયાટીક સમાજ અને એશિયાટીક સંશોધનોનો વિનિયોગ–તેમજ ડેવીસ, નોક્સ, કેપ્ટન મેહોનિ, હોગસન, ડૉ. બ્યુચેનોને, પ્રાધ્યાપક વિલ્સન, ડેલામેઈન, ડૉ. જેકોબી અને ડૉ. બુહુલર અને બીજા સંખ્યાબંધ જૈન ઇતિહાસકારો.” ૩

ગુસ્તાવ ઓપ્પર્ટના જણાવ્યા પ્રમાણે જૈન ધર્માચાર્યો સ્થાનિક પ્રાચીન પ્રજાને વરેલા પ્રથમ પ્રચારકો અને ધર્મગુરૂઓ હતા. કદાચ એટલા માટે જ ખાસ કરીને જૈનોના મંદિરને પલ્લી કહેવામાં આવે છે. ૧

છેવટે એક વધારાના નિષ્ણાત પંડિત, સર સન્મુખમચેટ્ટીની નોંધ કરીએ તો, “મને એ રીતનું ઐતિહાસિક ચિંતન ખૂબ જ રસપ્રદ લાગ્યું છે કે ભારતમાં આ મહાન ધર્મનો સાચો પ્રાદુર્ભાવ કેવી રીતે થયો હશે....... એ દૃષ્ટિ–બિંદુથી આ મહાન ધર્મ વિષે વિચાર કરતાં જ હું એ પ્રમાણે માનવા લલચાયો છું કે જૈન ધર્મ ઘણું કરીને ભારતમાં સૌથી પ્રાચીન પ્રવર્તમાન ધર્મ હતો, અને જ્યારે આર્યો પરદેશથી ભારતમાં પ્રવેશ્યા અને જ્યારે પંજાબમાં વૈદિક ધર્મમાં ઉત્ક્રાંતિ થઇ રહી હતી ત્યારે, એ ધર્મ, પૂર બહારમાં ખીલી રહ્યો હતો. હું ધારૂં છું કે ભગવાન મહાવીરે જે અઢળક સામર્થ્યથી ભરપૂર બળ પ્રગટાવ્યું હતું તેણે જ ખરેખર ભગવાન બુદ્ધનું સર્જન કરેલું. એ હકિકતમાં અત્યંત ઊં[illegible] ભાવાર્થ રહેલો છે કે ભગવાન મહાવીર અને બૌદ્ધ સમકાલિન હતા, મહાવીર સ્વામીએ સળગાવેલી ક્રાન્તિની જ્યોત ભગવાન બુદ્ધે ઉપાડી લીધેલી હોવી જોઇએ. મોટા મોટા હિંદુ સાધુઓને દક્ષિણ ભારતમાં હિંદુ ધર્મનો પુનરુધ્ધાર કરવા અરે જૈન ધર્મને

---

૩. જૈન ગેઝેટ; ૧/–૧૬, પા. ૭૩,

૧. જૈન ગેઝેટ, જુન ૧૯૭૩, પા. ૮૩–૮૫,

૨. પ્રાગ્ ઐતિહાસિક જૈન ચિત્રો–જેએ, X, ૨ અને XI, ૧,

નિર્મૂળ કરતા. ખાનગી રીતે કરાયેલા અભ્યાસ ઉપરથી મળેલી આ હકીકત જ સાબિત કરે છે કે જૈનમાર્ગે દક્ષિણ ભારતની પ્રજા પર કેટલી જબરદસ્ત પકડ જમાવી હશે, અર્વાચીન ઐતિહાસિક સંશોધનો અને શિલ્પશાસ્ત્રને લગતી શોધખોળોને લીધે વિદ્વાનો એમ માનવા પ્રેરાયા છે કે પ્રાચીન આર્યોના સમયમાં ભારતમાં અત્યંત મહાન સંસ્કૃતિ વિસ્તરેલી. સગવડ ખાતર, હું એ સંસ્કૃતિને દ્રાવિડીયન સંસ્કૃતિ કહીશ. હું આ શબ્દનો સગવડ પૂરતો પ્રસંગોપાત ઉપયોગ કરું છું. કારણ કે આ દિવસોમાં "દ્રાવિડીયન સંસ્કૃતિ અને એવા બધા શબ્દ સમૂહનો ઉપયોગ થવાથી બિન જરૂરી કટુતા ઊભી થાય છે, અને મારી પોતાની માન્યતા એવી છે કે જૈન ધર્મ દ્રાવિડીયન પ્રજાનો ધર્મ હતો, અને આ પ્રજા ભારતની આર્યોની પૂર્વગામી વસવાટ વાળી પ્રજા હતી. આર્યો વિધિ વિધાનો અને પશુઓના બલિદાન ઉપર રચાયેલા તેમના આગવા ખ્યાલો સાથે અહીં આવેલા અને મહાવીર પ્રભુના સમયમાં જૈન ધર્મના પુનરુત્થાન માટે જે અગ્રસ્થાન આપવામાં આવેલું તે દર્શાવે છે કે આ દેશમાં વસતો વિશાળ જનસમુદાય, જૈન ધર્મના સિધ્ધાંતોને અત્યંત પ્રતિકૂળ એવા આ નવા સંપ્રદાય અને તેના વિધિ વિધાનો સામે કેટલો ક્રાંતિકારી બન્યો હતો. [૧]

જુનામાં જુના ભારતની રહસ્યપૂર્ણ સંજ્ઞાઓ જેમકે સ્વસ્તિક, ત્રિદંડ (અથવા ત્રિરત્નનું પ્રતિનિધિત્વ સૂચક ત્રિશુલ), ધર્મચક્ર (સમય ચક્ર અને નીતિ ચક્ર), નંધ્યાવર્ત અને વર્ધમાનકય (અથવા નન્દીપદ), વૃક્ષ, સ્તૂપ, દ્વિતીયાનો ચંદ્ર, કમલ, આખલો, મકર, હાથી, સિંહ, કુર્મ સર્પ અને બીજા કેટલાક પશુઓ બ્રાહ્મણ ધર્મ અને બુધ્ધ ધર્મે અપનાવેલા તે પહેલા, મૂર્તિપ્રથા પ્રચલિત બની તે પહેલાં ઘણાં પ્રાચીન સમયથી, જૈનોએ, તેમને સર્વ સાધારણ રીતે અપનાવેલા હોય તેમ જણાય છે. અને રાયગઢ રાજ્યમાં, સીગનપુર વગેરેની કેટલીક નિયોલીથીક ગુફાઓમાં આશરે દશ હજાર વર્ષો પુર્વેના અમુક પ્રાગ

૧. રંગાચાર્ય–મુસલમાનો પહેલાંના ભારતનો ઇતિહાસ, પુસ્તક ૧, અં
નવજીવન ૭ અને આઈ સંખ્યા ૨, ઓકટોબર ૨, ૧૯૪૯.

ઐતિહાસિક ચિત્રો શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે. જેમાં, આ અતિ પ્રાચીન સમયમાં, જૈન ધર્મની અસરવાળી ભૂલ વગરની સ્પષ્ટ નિશાનીઓ જણાય છે.[૨] એટલે સુધી કે ભારતમાં પાલીઓલીથીક અને નિયોલીથીક મનુષ્યો વિષેના ધાર્મિક વિચારો જેટલે દરજ્જે જણાયા છે તેટલે દરજ્જે તેમનામાં અને જૈન તત્વજ્ઞાનના મુખ્ય લક્ષણોમાં ગાઢ નિકટપણું જણાયું છે, દા. ત., જીવસિધ્ધાંત, મરણ પછી જીવન, આત્માનો સનાતન સ્વભાવ, કર્મ વિષેના જૈન સિધ્ધાંતને મળતા આવે એવા માનસિક પ્રક્રિયાં સૂચક કાર્ય અને કારણ વચ્ચેના સંબધો વગેરે વગેરે.[૧]

વળી જુઓ પી. સી. મિત્રારચિત પ્રાગભારત. વળી એવો પૂરાવો પણ પૂરતા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે કે, માંસાહારી હિંસાત્મક પ્રકૃતિના લોકોની સાથે સાથે અહિંસા ધર્મમાં માનનારા, કેવળ વનસ્પતિ પર નિર્વાહ કરનારાઓ, પણ હંમેશાં વિદ્યમાન હતા.' ઈજીસ રાજ્યવંશો પૂર્વેનો અતિ પ્રાચીન ધર્મ લાખો વર્ષ પૂરાણો છે, એ ધર્મ જૈનધર્મ સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવતો જણાય છે. હકીકતમાં, ફ્રેરલોન્ગના શબ્દોમાં, જૈન ધર્મની શરૂઆત સમજવી મુશ્કેલ છે. ખુદ જૈનોના જણાવ્યા પ્રમાણે તેમનો ધર્મ સનાતન છે. ઋષભ પહેલાં તેનું અસ્તિત્વ હતું, અને ઋષભની તવારિખ પણ અસંખ્ય વર્ષો પુર્વેની છે.

પરંતુ વૈજ્ઞાનિક ઇતિહાસના નક્કર સત્યો તરફ પાછા ફરીએ તો ભૂસ્તર શાસ્ત્રીઓ, માનવ નૃવંશીય ભૌગલિક નિષ્ણાતો અને બીજા પ્રાગ ઇતિહાસકારો પ્રમાણે, અહિં હિમયુગનો છેલ્લો તબક્કો ઈ.સ. પૂર્વે આઠથી દશ હજાર વર્ષો પૂર્વે પૂરો થયો, અને તેની સાથે હિમાચ્છાદિત યુગ પછીનો યુગ શરૂ થયો. આ સમય નિયોલીથીક યુગ (નવિન-પથ્થર યુગ) નો પાછલો તબક્કો સૂચવે છે. નવિન પથ્થર યુગ પૃથ્વીની વર્તમાન ભૂમિકા સૂચવે છે. આશરે આ સમયમાંજ આ કહેવાતી આર્ય પ્રજાએ પોતાનું આર્કટિક ઘર છોડી ભ્રમણ કરવું શરૂ કર્યું. બરાબર ભારતમાં આ સમય પછી થોડા વખતમાં, ચાલકોલિથિક યુગ (તામ્ર-

૨. એસ. પી. રોય—માનવ જાતિની ખોરાકના પ્રશ્ન વિષે કેટલીક બાજુઓ —જે, ૭; એપ્રીલ, ૧૯૧૧,

નિર્મૂળ કરવા, ઘાતકી રીતે રસામે આગાત્યાર કરવી પડેલી એ હકીકત જ સાબિત કરે છે કે જૈનધર્મે દક્ષિણ ભારતની પ્રજા પર કેટલી જબરદસ્ત પકડ જમાવી હશે, અર્વાચીન ઐતિહાસિક સંશોધનો અને શિલ્પશાસ્ત્રને લગતી શોધખોળોને લીધે વિદ્વાનો એમ માનવા પ્રેરાયા છે કે પ્રાચીન આર્યોના સમાગમાં ભારતમાં અત્યંત મહાન સંસ્કૃતિ વિસ્તરેલી. સગવડ ખાતર, હું એ સંસ્કૃતિને દ્રાવિડીય સંસ્કૃતિ કહીશ. હું આ શબ્દનો સગવડ પૂરતો પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરું છું. કારણ કે આ દિવસોમાં "દ્રાવિડીયન સંસ્કૃતિ અને એવા બધા શબ્દ સમૂહનો ઉપયોગ થવાથી બિન જરૂરી કટૂતા ઊભી થાય છે, અને મારી પોતાની માન્યતા એવી છે કે જૈન ધર્મ દ્રાવિડીયન પ્રજાનો ધર્મ હતો, અને આ પ્રજા ભારતની આર્યોની પૂર્વગામી વસવાટ વાળી પ્રજા હતી. આર્યો વિધિ વિધાનો અને પશુઓના બલિદાન ઉપર રચાયેલા તેમના આગવા ખ્યાલો સાથે અહીં આવેલા અને મહાવીર પ્રભુના સમયમાં જૈન ધર્મના પુનરુત્થાન માટે જે અગ્રસ્થાન આપવામાં આવેલું તે દર્શાવે છે કે આ દેશમાં વસતો વિશાળ જનસમુદાય, જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોને અત્યંત પ્રતિકૂળ એવા આ નવા સંપ્રદાય અને તેના વિધિ વિધાને સામે કેટલો ક્રાંતિકારી બન્યો હતો. [૧]

જુનામાં જુના ભારતની રહસ્યપૂર્ણ સંજ્ઞાઓ જેમકે સ્વસ્તિક ત્રિદંડ (અથવા ત્રિરત્નનું પ્રતિનિધિત્વ સૂચક ત્રિશુલ), ધર્મચક્ર (સમય ચક્ર અને નીતિ ચક્ર), નંદ્યાવર્ત અને વર્ધમાનકય (અથવા નન્દીપદ) વૃક્ષ, સ્તૂપ, દ્વિતીયાનો ચંદ્ર, કમલ, આખલો, મકર, હાથી, સિંહ કુર્મ સર્પ અને બીજા કેટલાક પશુઓ બ્રાહ્મણ ધર્મ અને બુધ્ધ ધર્મે અપનાવેલા તે પહેલા, મૂર્તિપ્રથા પ્રચલિત બની તે પહેલાં ઘણ પ્રાચીન સમયથી, જૈનોએ, તેમને સર્વ સાધારણ રીતે અપનાવેલા હો તેમ જણાય છે. અને રાયગઢ રાજ્યમાં, સીગનપુર વગેરેની કેટલી નિયોલીથીક ગુફાઓમાં આશરે દશ હજાર વર્ષો પુર્વેના અમુક પ્રા

૧. રંગાચાર્ય–મુસલમાનો પહેલાંના ભારતનો ઇતિહાસ, પુસ્તક ૧, અ નવજીવન ૭ અને આઈ સંખ્યા ૨, ઓકટોબર ૨, ૧૯૪૯.

ઐતિહાસિક ચિત્રો શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે. જેમાં, આ અતિ પ્રાચીન
સમયમાં, જૈન ધર્મની અસરવાળી ભૂલ વગરની સ્પષ્ટ નિશાનીઓ
ાય છે. ૨ એટલે સુધી કે ભારતમાં પાલીઓલીથીક અને નિયો-
ીક મનુષ્યો વિષેના ધાર્મિક વિચારો જેટલે દરજ્જે જણાયા છે તેટલે
જે તેમનામાં અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય લક્ષણોમાં ગાઢ નિકટપણું
ાયું છે, દા. ત., જીવસિધ્ધાંત, મરણ પછી જીવન, આત્માનો સનાતન
ભાવ, કર્મ વિષેના જૈન સિધ્ધાંતને મળતા આવે એવા માનસિક
કયાં સૂચક કાર્ય અને કારણ વચ્ચેના સંબંધો વગેરે વગેરે. ૧

વળી જુઓ પી. સી. મિત્રારચિત પ્રાગભારત. વળી એવો
રાવો પણ પૂરતા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે કે, માંસાહારી હિંસાત્મક
કૃતના લોકોની સાથે સાથે અહિંસા ધર્મમાં માનનારા, કેવળ વનસ્પતિ
ર નિર્વાહ કરનારાઓ, પણ હંમેશાં વિદ્યમાન હતા. ઇજીસ રાજ્યવંશો
ર્વેનો અતિ પ્રાચીન ધર્મ લાખો વર્ષ પુરાણો છે, એ ધર્મ જૈનધર્મ
ાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવતો જણાય છે. હકીકતમાં, ફ્રેરલોન્ગના
ાન્થોમાં, જૈન ધર્મની શરૂઆત સમજવી મુશ્કેલ છે. ખુદ જૈનોના
જણાવ્યા પ્રમાણે તેમનો ધર્મ સનાતન છે. ઋષભ પહેલાં તેનું અસ્તિત્વ
હતું, અને ઋષભની તવારિખ પણ અસંખ્ય વર્ષો પૂર્વેની છે.

પરંતુ વૈજ્ઞાનિક ઇતિહાસના નક્કર સત્યો તરફ પાછા ફરીએ તો
ભૂસ્તર શાસ્ત્રીઓ, માનવ નૃવંશીય ભૌગલિક નિપુણતો અને બીજા
પ્રાગ ઇતિહાસકારો પ્રમાણે, અહિ હિમયુગનો છેલ્લો તબક્કો ઈ.સ. પૂર્વે
આઠથી દશ હજાર વર્ષો પૂર્વે પૂરો થયો, અને તેની સાથે હિમાચ્છાદિત
યુગ પછીનો યુગ શરૂ થયો. આ સમય નિયોલીથીક યુગ (નવિન-પથ્થર
યુગ) નો પાછલો તબક્કો સૂચવે છે. નવિન પથ્થર યુગ પૃથ્વીની વર્ત-
માન ભૂમિકા સૂચવે છે. આશરે આ સમયમાંજ આ કહેવાતી આર્ય
પ્રજાએ પોતાનું આર્કટિક ઘર છોડી ભ્રમણ કરવું શરૂ કર્યું. બરાબર
ભારતમાં આ સમય પછી થોડા વખતમાં, ચાલકોલિથિક યુગ (તામ્ર-

૨. એસ. પી. રોય—માનવ જાતિની ખોરાકના પ્રશ્ન વિષે કેટલીક બાજુઓ
—જે, જી; એપ્રીલ, ૧૯૧૧,

[illegible]

[illegible] ... આમ [illegible] ... દેવો. [illegible]

[illegible] ... વગેરે [illegible] ... અને [illegible]

[illegible] ... તેને [illegible] ... નહીં [illegible]

[illegible] ... તેના [illegible] ... સ્વાભાવિક રીતે [illegible]

થતાં તે તેઓને [illegible] ... તેનો પુત્ર [illegible]

ચોખ્ખો અને [illegible] હતો, તેને ઘણી [illegible] અને [illegible] બાળકો હતા, ડાયોનિસસ ૨૫૦ વર્ષ જેટલું દીર્ઘ જીવન જીવેલો.[2]

હવે આ સર્વ વર્ણન ખીજત કોઈને નહિ પરંતુ [illegible] અથવા

---

૩. ડૉ. [illegible] "પોતાના ધર્મનું મૂળ અને ઉત્પત્તિ" (લંડન, ૧૯૨૪માં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જૈન ધર્મ અને પ્રાચીન [illegible] ધર્મની સરખામણી કરે.

૪. મિલક—આર્યોનું આર્કટીક ઘર, વળી મિત્ર રંગાચાર્ય વગેરેના ગ્રંથો.

૧. સ્મીથ-ઇ.એચ.આઈ, થોમસ-અશોકની શરૂઆતના શ્રદ્ધા, જે-આર. એનર્જી—ક્યુ. એમ. એસ, XVI ૧૯૨૪, પા. ૫-૯ જયસ્વાલ-જે.બી.ઓ.આર. એસ-III, સી, ડી, ચેટરજી—બી. સી. લૉ, પુસ્તક, વગેરે વગેરે,

૨. એમ સી. ક્રીન્ડલ—પ્રાચીન ભારત, પા. ૩૫-૩૮ (મેગસ્થિનિસની ઇન્ડીકા).

આદિનાથ એટલે પ્રથમ ધર્મ પ્રવર્તક, પ્રથમ ધર્મ અને વ્યવસ્થાના સંસ્થાપક, કલા, ઉદ્યોગ અને સામાજિક વ્યવસ્થાના પ્રણેતા, અને ભોગભૂમિ (પ્રકૃતિનું અત્યંત સાદુ અને સહજ જીવન)ને અંતે કર્મભૂમિ (કર્મ અને બુદ્ધિ પ્રધાન યોગ)ની શરૂઆત કરનાર હતા.

તેમના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તિ, પ્રથમ વિશ્વવિજેતા હતા તેમને ઘણી સ્ત્રીઓ અને સંખ્યાબંધ પુત્રો હતા, એટલે એ વિષે શંકા નથી કે આ બે હજાર વર્ષો કરતાં વધારે જુની પ્રણાલિકા, ભગવાન ઋષભ દેવને જ એટલી બધી નિશ્ચિતપણે દર્શાવે છે એના પ્રમાણે તે ઈ. સ. પૂર્વે ૬૭૬૫માં અથવા ૯૦૦૦ વર્ષો પૂર્વે થયેલા હોવા જોઈએ. ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા–ચોથા સૈકામાં આ તારીખ પ્રણાલિકા મુજબ દર્શાવવામાં આવતી પરંતુ પ્રસંગોપાત, જો ઉપર જણાવેલી જુનાશાસ્ત્રોને લગતી માહિતીની સાથે સહજ સુસંગત જણાય કે જેને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦માં આર્યોનું આગમન થયું તે સંસ્કૃત ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષો પહેલાં આદિ ઇજીપ્તની સંસ્કૃતિ અથવા ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦૦ વર્ષોની સિંધુ નદીના ખીણની અત્યંત પ્રાચીન સંસ્કૃતિની પહેલાનો સમય હોવો જોઈએ, આમ જૈન ધર્મ પ્રાગ્ ઐતિહાસિક (જે સમયમાં લેખન ન હતું) અર્ધ ઐતિહાસિક અને ઐતિહાસિક સમયમાં અસ્તિત્વમાં રહેલો જણાય છે. માનવજાતિના આ સૌથી પુરાણા ધર્મને કેવળ ધર્મ અથવા માનવધર્મ અથવા મગ (માર્ગ અથવા પથ), સિંધુ નદીની

---

૧. મનુસ્મૃતિ મહાભારત અને પુરાણો (ઈ.સ. પૂર્વે ૧૦૦ વર્ષથી ઈ.સ. પછીના હજાર વર્ષ સુધી) ના ગ્રંથકર્તાઓએ પોતાની પ્રણાલિકાના રાજાઓ અને ઋષિઓના નામોને ન કરવા લાયક એટલી સંભાળ પૂર્વક સંભાર્યા છે. આ ઉપરાંત જૈન લેખકો, જેઓ નિશ્ચિત પણે તેમની પ્રણાલિકાઓને બ્રાહ્મણોની પ્રણાલિકા, પૂર્વેની જાણતા હતા, તેમણે પણ પોતાની તવારીખો સારી રીતે સંભાળી અને બ્રાહ્મણોની તવારીખો કરતા એટલે સુધી દૂર નીકળી ગયા કે એ પણ કાલ્પનિક અને ગપગોળા નિવડી,

૨. મગ શબ્દના અતિ પ્રાચીન લક્ષણ અને તેના જૈન ધર્મને લગતા મૂળ સબંધ વિષે જુઓ—'પ્રાચીન જૈન ધર્મ વિષે નવપ્રકાશ'—જે ઓ XIV, I પા. ૨૨.

ખીણુની સંસ્કૃતિના દિવસોમાં ઋષભ સંપ્રદાય, અથવા જૈન ધર્મ વૈદિક પ્રજામાં વ્રાત્ય ધર્મ, અથવા અહિંસા ધર્મ, ઉપનિષદોના સમયમાં આર્હત ધર્મ, અથવા આત્મધર્મ, બુધ્ધોના સમયમાં નિગંઠ ધર્મ, ઇન્ડો-ગ્રીક અને ઇન્ડો-સીથીયન સમયમાં શ્રમણ ધર્મ, કહેવાતા હિંદુ સમયમાં જૈન ધર્મ, સ્યાદવાદમત અથવા અનેકાંતમત ભક્તિ પ્રવૃત્તિના દિવસોમાં, ખાસ કરીને, દક્ષિણમાં ભાવ્ય ધર્મ, રાજપુતાનામાં શ્રાવક ધર્મ, પંજાબમાં ભાવદાસ ધર્મ વગેરે વગેરે નામે ઓળખાયો છે. એ સુસંસ્કૃત માનવ જાતિની સૌથી પુરાણી ધાર્મિક પદ્ધતિ અને શુધ્ધ રીતે અસલી સ્વરૂપ હોવા ઉપરાંત એ એકજ ધર્મ એવો છે જે અત્યંત આશ્ચર્યજનક રીતે આટલો વખત થયા છતા ટકી રહ્યો છે, અને આજે પણ પોતાનું મહત્વ ગૌરવ જાળવી રહ્યો છે.

તેની શરૂઆતથી માંડીને તેના સંપર્કમાં આવેલો સર્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ વિષે તે સક્રિય અસર અને પરિણામો નીપજાવી રહી છે, અને માનવીય વિચાર અને સંસ્કૃતિ પર અસર કરી રહી છે; સંસ્કૃતિના સર્વ ક્ષેત્રોમાં પણ તેનો ફાળો નાનો સૂનો કે અર્થ શુન્ય નથી. તેનો શાંતિ, શુભેચ્છા, સાર્વત્રિક બંધુભાવ દર્શાવતો મંગલમય આશીર્વાદાત્મક સંદેશો કેવળ પોતાની જન્મભૂમિ પૂરતો જ નહિ પરંતુ સમગ્ર સમષ્ટિ માટે, કેવળ વ્યક્તિ માટે નાહ પરંતુ સમગ્ર માનવજાતિના કલ્યાણ અર્થે આપવામાં આવ્યો છે," ડો. નાગે કહ્યું છે "જૈન ધર્મ, એ કોઇ અમુક ચોક્કસ જાતિ કે સંપ્રદાયનો ધર્મ નથી. એ તો જીવમાત્રનો ધર્મ છે. એ આંતરરાષ્ટ્રીય અને સમગ્ર વિશ્વનો ધર્મ છે."

ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચારક એ. જે. ડુબોઇસના શબ્દોમાં, "હા ! જિનનો ધર્મ આ પૃથ્વી પરનો સર્વ માનવજાતિનો આદિ ધર્મ છે, સત્યધર્મ છે."

જિન ધર્મ યશસ્વી હજો, વિજયી હજો ! ! !

જૈનો ધર્મોસ્તુ મંગલમ્...........

જૈનો ધર્મોસ્તુ મંગલમ્...........

જૈનો ધર્મોસ્તુ મંગલમ્...........

સરનામું

તા....................૧૯૭૯

શ્રી શ્રી. એમ. આર. [illegible] પબ્લીક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
૯૭, 'ચંદ્રાલય' [illegible] સોસાયટી,
નવરંગપુરા. અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

આપના તરફથી **"જૈનધર્મ' સહુથી વધુ પ્રાચીન અને જીવંત ધર્મ"** નામની ગુજરાતીમાં કરવામાં આવેલ અનુવાદની પુસ્તિકા અમોને ભેટ તરીકે મળી. તે પુસ્તિકા અમોએ ઝીણવટથી વાંચી છે. તે પુસ્તિકા અંગે અમારો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે છે.

અભિપ્રાય:-